

יחסי ישראל-ערב

נרטיבים של סכסוך¹

מרדכי בר־און

בשנים האחרונות רווח בעולמנו, בכל הנוגע לסכסוך הישראלי-פלסטיני, השיח ברבר נרטיבים שונים שהצדדים המעורבים בסכסוך מספרים ואשר מתקיימים זה לצד זה וזה לעומת זה והם אחד מביטויי הסכסוך. השימוש במונח הזה נועד בדרך כלל לציין שלתולדות הסכסוך בכללו, ולקורות מלחמת 1948 בפרט, אין נוסח אחד המשקף את האמת ברבר מה שהתרחש; ישנם רק נרטיבים שונים, ואף מנוגדים זה לזה, שזיקתם לאמת יחסית בלבד. כל צד משוכנע שהנרטיב שהוא דבק בו הוא הסיפור הנכון, ואילו סיפור יריבו שגוי או אף מזויף במזיד, ונועד לשרת אינטרסים שונים ולא את האמת. בחיבור זה נשוב לדון בזיקתם של נרטיבים לאמת. לפי שעה נראה כריבוי הנרטיבים ובעצם קיומם תופעה נוכחת ופעילה, שהיא גורם חשוב בסכסוך, ונבקש לברר כמה שאלות: מהו נרטיב? אילו סוגים של נרטיבים פעילים בכל צד? אילו פונקציות נועד הנרטיב למלא? מה מעמדו של הנרטיב מול ההיסטוריוגרפיה המחקרית? האם אפשר לגשר בין הנרטיבים המנוגדים?

מהו נרטיב?²

בראשית דרכו בכתובים של המונח Narrative בלשון האנגלית, או Narratif בצרפתית, הוא שימש במובן של סיפור עלילה. השימוש במילה זו במקום התחליף האפשרי Story מרמז לכך שמקורו בסיפור שסופר מפי מספר (narrator). מילון אוקספורד, במהדורתו

1. תרגומו המקובל של המונח לעברית הוא 'סיפר', אך למונח 'נרטיב' יש עומק וותק שאינם מהדהדים במונח העברי, ולכן נוסף להשתמש בדרך כלל במילה הלועזית.
2. קיימת ספרות עשירה על המשמעות הסוציולוגית והפסיכולוגית של המונח, אך אנו נבחן אותו מהזווית ההיסטוריוגרפית. לדיון תמציתי של הממדים החברתיים של המונח ראו: D. Bar-Tal and G. Salomon, 'Israeli-Jewish Narratives of the Israeli-Palestinian Conflict: Evolution, Content, Functions and Consequences', in: R. Rotberg (ed.), *Israeli and Palestinian Narratives of Conflict: History's Double Helix*, Indiana University Press, Bloomington (hence: Rotberg, *History's Double Helix*) Indiana 2006, pp. 19-46.

משנת 1971, מפרש את המונח במילים: 'An account or narration'. הפירוש הזה מדגיש את הגורם האנושי המספר; אין הוא מתייחס לאמתותו של הסיפור. במאה ה-17 שימש המונח 'נרטיב' לציון אותו חלק בניירות משפטיים המתאר את העובדות, להבדיל מהטיעונים המשפטיים והמוסריים. את מידת האמת של הנרטיב יהיה על בית המשפט לברר. בשימושים אלה הכוונה לכך שהמספר או הכותב מבקש לספר את העובדות כהוייתן. מבחינה זו לא זהותו של הכותב והשקפותיו האישיות הן המעניינות, אלא תוקפם של ההיגדים מצד האמת האובייקטיבית האצורה בהם.

מילון ובסטר האמריקני משנת 1996 מגדיר את המונח כדלקמן: 'a story or account of events or experiences or the like, whether true or fictitious'. ובסטר משווה בין המונח 'נרטיב' ובין מונחים מקבילים, כגון chronicle, tale, account, ומעיר כי בדרך כלל משתמשים במילים החלופיות האלה לתיאור אירועים שהתרחשו בעבר; לעומת זאת, המילה 'נרטיב' 'is the general term for a story of events past, present or future, factual, or imagined told for any purpose'. ניסוחים אלה מסוּף המאה ה-20 משקפים הלכי רוח חדשים בשיח האנתרופולוגי וההיסטוריוגרפי ובתחומים המתרחבים של חקר התרבות, שהבשילו בשנות השמונים והתשעים לכדי מה שמקובל לכנות 'פוסט-מודרניות'.

אכן, בספרות הפוסט-מודרנית רווח מאוד השימוש במונח 'נרטיב'. שימוש זה נעשה משום שהוא מדגיש את העובדה שיש מספר לסיפור, ולכן יש להתייחס אל הנרטיב כמבטא את הראייה הסובייקטיבית של המספר או של הקהילה שהסיפור מקובל בה, ומשום שלהבדיל מביטויים אחרים, ל'נרטיב' זיקה רופפת אל ממד האמת. לפי תפיסות אלו, הנרטיב נועד מלכתחילה לא לברור האמת כי אם למלווין של פונקציות חברתיות אחרות, כגון אישוש הגאווה הקבוצתית, גיבוש זהותה הקולקטיבית, הגנה על האינטרסים שלה בזירה הבינ-לאומית וכיוצא באלה. שימושים אלה במונח 'נרטיב' שינו, גיוונו וערפלו במידה רבה את המובן שאליו מתכוונים המשתמשים בו כיום. יתר על כן, הם השפיעו על הדרך שבה רואים היום את מעמדה של ההיסטוריוגרפיה.

חוקר הספרות והתרבות היידן וייט (White) תרם למהפך הסמנטי והמושגי הזה יותר מכל הוגה וחוקר אחר בתקופה האחרונה. וייט טען תמיד שאין הוא מחשיב את עצמו 'פוסט-מודרניסט' או 'רליטיביסט'. הוא אף מתח ביקורת על כמה מראשי הפוסט-מודרניסטים: מישל פוקו, רולאן בארט וז'ק דרידה. אף על פי כן רואים בו פוסט-מודרניסטים רבים מורה דרך ומי שתורם רבות לפיחות שחל בדור האחרון במעמד ההיסטוריוגרפיה ואולי אף במעמד העובדה ההיסטורית עצמה.

וייט הוא בראש ובראשונה היסטוריון של התרבות. הוא ראה בהיסטוריוגרפיה תופעה תרבותית חשובה וקיבל עליו לחקור את יצירותיהם הספרותיות של שמונה היסטוריונים ופילוסופים של ההיסטוריה בני המאה ה-19 באירופה. הוא לא ניסה לבחון את תקפות השקפותיהם או את אמתות ממצאיהם; התעניינותו ותרומתו המדעית התרכזו בשימושי הלשון ובדרך שבה הציגו היסטוריונים אלה את הסיפור שביקשו לספר. הוא חקר את

הנרטיב שלהם ולא את מחקריהם. הוא טען שהטכניקות והאסטרטגיות שהיסטוריונים משתמשים בהן דומות רבה לאלו שסופרים הכותבים את פרי דמיונם משתמשים בהן.³

כאמור, וייט לא דיבר על הקשר בין הכתוב למציאות אלא רק על אופן הצגתם הלשונית ועל הצורות הספרותיות ששימשו, אולם רבים סברו שהוא טוען עקרונית כי אין הבדל בין נרטיב ספרותי, פרי דמיונו של מחבר, לנרטיב היסטורי המתיימר לדווח על מה שהתרחש באמת. הן ההיסטוריון והן הרומניסט, לפי פרשנות זו, אינם משקפים את האמת, אלא את נקודת המוצא התרבותית, החברתית והאידיאולוגית של המספר. תלמידיו של וייט החלו לטעון כי אין כל אפשרות לרדת לחקר 'מה שקרה באמת', כפי שדרש ליאופולד פון רנקה (von Ranke), וכי כל מה שיש בידי הקורא אינו אלא נרטיב, פרי גישתו הסובייקטיבית של המספר. במקרה של נרטיבים מנוגדים או שונים, אין דרך לפסוק גרסתו של מי נכונה יותר. מה שחשוב בחקר העבר הם הטקסטים המעידים על המספר או על מי שמקבל את גרסתו ועל נקודות המוצא שלהם, ולא על מה שקרה בפועל.

כידוע, מישל פוקו אף הרחיק לכת מכך. הוא לא ראה בנרטיבים תופעה ספונטנית ותמימה של מספרי הסיפורים, אלא פרי מניפולציה של הכוחות הדומיננטיים בחברה. הוא הקדיש חלק ניכר מעבודתו לחקר המניעים המסתתרים מאחורי כינונם של מוסדות ושל נרטיבים שונים. לטענתו, תמיד מדובר בגיוס נרטיבים למאבק על עמדות כוח בחברה. גורם האמת משרת את צורכי השליטה.⁴

היסטוריונים פוסט-מודרניסטים קיצונים נוטים לטעון שאין כלל היסטוריוגרפיה אובייקטיבית – ישנם רק נרטיבים סובייקטיביים המסופרים מנקודות מבט אישיות, שבטיות או לאומיות. אין הבדל בין הנרטיב של צד אחד לנרטיב של הצד האחר מבחינת משקל האמת שהם אוצרים בתוכם. השיקולים לתמיכה בנרטיב זה או אחר חייבים להיות פוליטיים ומוסריים. אילן פפה, למשל, טוען כי אין 'עובדות' שניתן לבררן, ולכן הוא בוחר בנרטיב הפלסטיני רק משום ש'זהו הנרטיב של אותם אנשים בפלשתינה שנעשו קרבנות לאכזריות של איולת אנושית. השימוש המבזה שנעשה בידי עם אחד נגד האחר בשמה של אידאולוגיה זו או אחרת מוקע מאחר שהוא היה המקור ליותר מדי עוול ולמעט מדי ברכה'.⁵

3. Tropics of Discours: Essays in Cultural Criticism, Johns Hopkins University Press, Baltimore 1978, p. 121

4. העיסוק ביחסי כוח-ידע מופיע בהרחבה רבה במחקריו על ההיסטוריה של מוסדות כגון בתי כלא, בתי משוגעים וקליניקות רפואיות ובספרו על תולדות המיניות שלא הושלם. דיון תאורטי מרוכז מצוי בספר M. Foucault, *The Archeology of Knowledge*, Routledge, London and New York 2002 [1969].

5. I. Pappé, *A History of Modern Palestine: One Land, Two People*, Cambridge University Press, Cambridge 2003, p. XIX. לטיעונו של פפה על יחסיותה של ההיסטוריוגרפיה ראו: I. Pappé, *The Making of the Arab-Israeli Conflict*, J.B. Tauris, London 1992, pp. 99-114

בניגוד לעמדה רלטיביסטית זו צריך לזכור שהמחזיקים בנרטיב חד־צדדי אינם סבורים, על פי רוב, שהם נוקטים עמדה אינסטרומנטלית, אלא מאמינים בלב שלם ובלהט רב שהנרטיב שלהם מספר את האמת, את כל האמת ורק את האמת על אירועי העבר, ואילו הצד השני מעוות את העובדות כדי להשתמש בהן שימוש תעמולתי. האנשים והקבוצות הנושאים נרטיבים חד־צדדיים אינם רואים בהם פרי דמיונו או המצאתו של מניפולטור פלוני או סופר פלמוני. הם סבורים שהם פשוט יודעים מה קרה באמת.

* * *

כפי שנראה להלן, המושג 'נרטיב קולקטיבי' (פלסטיני או ישראלי), כפי שמשמשים בו כיום, הוא מושג חמקמק מאוד בעל פנים רבות, אך אין ספק שהוא קיים כתופעה חברתית פעילה ומשמעותית. לכן, בבואנו לבחון את הנרטיבים של הסכסוך הישראלי-פלסטיני עלינו לעמוד על הדרכים השונות שבהן צומחים נרטיבים קבוצתיים ולנתח את גורמיהם, ואין אנו פטורים מלבחון את מידת האמת האצורה בהם.

מהו נרטיב קולקטיבי והיכן הוא מצוי?

הצירוף 'נרטיב פלסטיני' או 'נרטיב ישראלי' מניח את קיומו של סיפור הרווח בקרב הציבור הפלסטיני או הישראלי ומקובל על רובו. כפי שנראה להלן, הנרטיב הקולקטיבי מצוי בדרך כלל בכתבות או במאמרים עיתונאיים וכן בספרים העוסקים בנושא; כתובים שחוברו בידי אדם יחיד: עיתונאי, הוגה או סופר. מה שהופך את הנרטיב מגרסתו של יחיד לתופעה קולקטיבית היא היותו מקובל בקרב העם הנושא אותו בשיח הציבורי. המונח 'נרטיב קולקטיבי' מניח אפוא את קיומה של מהות מופשטת המופיעה במציאות כתופעה חברתית מאובחנת.

המונח 'נרטיב קולקטיבי' קרוב במשמעותו למונח 'זיכרון קולקטיבי', שנחקר רבות ונדון בהרחבה רבה בספרות הסוציולוגית.⁷ לאחר מחקריו המעמיקים של ההיסטוריון הצרפתי פייר נורה (Nora) הורחב הביטוי 'זיכרון קולקטיבי' להקשרים ספרותיים, לשוניים,

6. ערביי ישראל בדרך כלל שותפים לנרטיב הפלסטיני, ולכן למען הקיצור אכנה בשם 'הנרטיב הישראלי' את הסיפור המקובל על רוב היהודים אזרחי ישראל.

7. לדיון מפורט בנושא זה ראו: מ' בר־און, 'לזכור ולהזכיר: זיכרון קולקטיבי, קהילות וזיכרון ומורשה', בתוך: הנ"ל, 'גבולות עשנים: עיונים בתולדות מדינת ישראל 1948-1967', יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2001 (להלן: בר־און, 'גבולות עשנים'). המונח 'זיכרון קולקטיבי' חודש בראשית המאה שעברה בידי הסוציולוג הצרפתי מוריס הלבווקס, אך התפרסם בעולם הרחב רק בסוף המאה כאשר ספרו ראה אור באנגלית. ראו: M. Halbwachs, *On Collective Memory*, University of Chicago Press, Chicago and London 1992. בסוף המאה שעברה הופיע גל נרחב של ספרות בנושא זה, מקצת ההפניות ראו במאמרי הנ"ל.

תרבותיים ונופיים. הוא נמצא בפועל לא רק בטקסטים אלא גם במצבות זיכרון, בשמות רחובות, בביטויים שגורים וכיוצא באלה עזרים 'אוצרי זיכרון' שונים.⁸ המונח 'נרטיב קולקטיבי' אינו אלא אחד מאותם 'אתרי זיכרון' ואף מונח בתשתיתם, משום שמאחורי כל אתר זיכרון או שם של רחוב קיים סיפור על מה שהוא אמור לסמל או להזכיר. המונח 'נרטיב קולקטיבי' נסב, בדרך כלל, על התייחסויות טקסטואליות מפורטות לאירועי העבר. הוא כולל בדרך כלל לא רק את סיפור העובדות אלא גם הסברים לגורמיהן וחוות דעת בדבר משמעותן הציבורית והמוסרית. בקרב הפלסטינים ישנם ביטויים רבים לזיכרון הנכבד: אנדרטאות, סמאות, שירים ופזמונים האוצרים בקרבם את הזיכרון. הנרטיב, לעומת זאת, מתייחס ביתר פירוט לשאלות כגון כיצד אירעה הנכבד, מה ומי גרם לה, מהו מעמדה המוסרי, כיצד יש לכלכל מדיניות על סמך מה שהנרטיב העממי מספר וכיוצא באלו. הנרטיב אינו עוסק בסמלים אלא בעובדות, בתיאורן ובהערכת משמעותן.

הנרטיב העממי

הגדרנו את ה'נרטיב הקולקטיבי' כסיפור 'רווח ומקובל בציבור'. אך כיצד נדע מה רווח ומה מקובל בציבור? מדי פעם מתפרסמים סקרים, בעיקר בתחום החינוך, הבודקים מה יודעים וכיצד מבינים תלמידים מושגים מתולדות עמם. מחקרים אלה עשויים להעיד על האופן שהתלמידים מבינים בו את המושג החמקמק 'נרטיב קולקטיבי'. בירור מקיף של הדרכים שבני עם מבינים בהן את עברם דורש מאמץ מחקרי נרחב, אך עד כה נעשה מחקר כזה רק במשורה, הן בקרב הישראלים והן בקרב הפלסטינים.⁹

מי שחי בקרב בני עמו מסוגל להבחין בנרטיב המקובל ולהכיר אותו מתוך ניסיון חייו ומהפעמים הרבות ששמע את הסיפור מפי אחרים: הורים, מורים, חברים ואף אנשים ברחוב. אמירות ברוח הנרטיב הקולקטיבי נשמעות יום-יום בשיח הציבור, בדברי אנשים המושמעים ברדיו, בשיחות משפחתיות סביב השולחן ובמקומות ציבוריים שונים. חוקר ישראלי אינו זקוק לסקר מדעי כדי לדעת שבקרב הרוב המכריע של הציבור הישראלי רווחת הדעה שמלחמת העצמאות פרצה ביזמתם של הערבים, שלא קיבלו את החלטת האו"ם בדבר חלוקת הארץ. כיוצא בזה, אין האינטלקטואל הפלסטיני זקוק למחקר מפורט כדי לדעת שהפלסטינים סבורים שבמלחמת העצמאות נעשה להם עוול היסטורי. קטעי נרטיב מעין אלו הם על פי רוב פשטניים, אינם מפורטים ואינם מוגדרים במונחים מדויקים, אך הם קיימים ללא ספק ונכנה אותם להלן בשם 'הנרטיב העממי'.

8. הכוונה לספר רבי-הכרכים P. Nora (ed.), *Les Lieux de Mémoire*, Gallimard, Paris 1984-1992.
9. סקר מעין זה נעשה בשנים האחרונות בנוגע לחקר תולדות הפליטים בקרב הציבור הפלסטיני על ידי האגודה לחילופי תרבות ברמאללה. ראו: A. Yahia, *The Palestinian Refugees 1948-1998* (hence: Yahia, *The Palestinian Refugees*) An Oral History, PACE, Ramalla 1999).

כאמור, האתר העיקרי שהמתעניין יכול לגלות בו את עקבות הנרטיב העממי הוא כתובים שונים: כתבות, תאורים של האירועים או מאמרים פרשניים, ספרות יפה הרוקמת את עלייתה במסגרת אירועי הרקע ההיסטורי, ואפילו שירים המתייחסים אל הסיפור. נדון להלן בספרות המחקרית, אך כאן הכוונה לספרות פופולרית שאינה מתבססת על מחקרים, אלא על מידע כללי אשר מצוי בקרב הקהל וכבר סופר בספרות פופולרית קודמת. בתחום זה ניכרת השפעה רבה של הספרות היפה, של ספרי ילדים, ולאחרונה, כמובן, לתכניות טלוויזיה המבקשות לספר על העבר. מובן שטקסטים אלה משפיעים על 'הנרטיב העממי' וממשיכים לרקום אותו, אך לא פחות מכך הם עצמם מושפעים ממנו ומשקפים אותו.¹⁰ כתבים של מחברים שונים יהיו שונים זה מזה בפרטים שהם בוחרים לציין או להבליט, כל שכן בפרשנות שהם נותנים לאירועים. אנו נגדיר אותם כמייצגים את הנרטיב העממי בכל הנוגע לשיקופם את המקובל והמוסכם על הרוב.

* * *

כיצד נולד הנרטיב העממי ואיך נפוץ והיה לעממי? הרבה מהמידע שנפוץ בציבור על אודות מה שאירע במלחמה ספג הציבור כבר סמוך לאירועים. במלחמות קשות, שגבו קרבנות רבים, כל שכן מלחמות שהתנהלו בקרבה רבה לציבור הרחב ואף פגעו באזרחים רבים, נולדו קטעי מידע רבים בספונטניות ונפוצו מיד מפה לאוזן. הלוא זיכרון, כמובן המדויק של המונח, יכול להיות לבני אדם רק מחוויות שהם חוו אישית. אולם כאשר אנו דנים ב'חוויות של דור' או ב'זיכרון קולקטיבי' אנו מדברים על מידע שנפוץ מפה לאוזן מאלו שחוו את החוויה אישית אל הקהל הרחב.

הנרטיב העממי יונק רבות מזיכרונות של לוחמים, שמהירו להוציא לאור את סיכומי המלחמה או לספר על אודות האירועים בגזרה שהם פעלו בה.¹¹ לכתבים צבאיים המדווחים על אירועי המלחמה בזמן אמת יש תפקיד חשוב בעיצוב הנרטיב הציבורי, אך במלחמות שמעורבים בהן אנשים רבים כל כך יש תפקיד גם לרשתות ההפצה הבלתי פורמליות. רק כעבור זמן מתחילים כלי התקשורת, ספרי הלימוד, הספרות היפה והפוליטיקאים לעבד את הנרטיב ולהשפיע עליו. מובן שאל בני הדור השני והשלישי מועבר 'הנרטיב העממי' בעיקר באמצעות כלי התקשורת והספרות הכתובה. עם זאת, הרשתות הבלתי פורמליות

10. בשנים האחרונות ראו אור כמה מחקרים המבקשים להתחקות אחר הלכי רוח ודעות עממיות המתבטאות בפובליציסטיקה הישראלית, בעיתונות, בספרות ובשאר פרסומים. ראו למשל: י' הדרי, משיח רכוב על טנק: המחשבה הציבורית בישראל בין מבצע סיני ומלחמת יום הכיפורים 1955-1965, מכון הרטמן, ירושלים 2002.

11. מתוך שפע של זיכרונות וסיכומים עיתונאיים של אירועי מלחמת העצמאות אביא שלוש דוגמאות: מ' כרמל, מערכות צפון, מערכות, תל אביב 1949; י' אוליצקי, ממאורעות למלחמה: פרקים בתולדות ההגנה על תל אביב, מפקדת ההגנה על תל אביב, תל אביב תש"י; ש' טנאי, שלושה חצים בנגב עד אילת, ספרית פועלים, מרחביה 1950. ספרים מעין אלו מתבססים רבות על 'דע אישי' ואף על חוויות אישיות.

תמשכנה להשפיע גם בדורות הבאים. מאב לבן ומסב לנכד ימשיכו סיפורי המלחמה לעבור מדור לדור ולשמש גורם בלתי פורמלי פעיל ומעצב של הזיכרון הקולקטיבי.

הנרטיב הממסדי

בשני העשורים האחרונים השתלטה על השיח האקדמי הדעה שתודעות קולקטיביות, ובראש ובראשונה התודעה הלאומית, לרבות הנרטיבים ההיסטוריים, המסורות והמיתוסים הקשורים בה, הן תופעות 'מדומיינות'. נהוג לטעון שהן 'מומצאות' על ידי אליטות ומנהיגים המבקשים לבסס מערכת של כוח שתתמוך בשאיפות הלאומיות ובזהות הלאומית. לפי גישה זו, ה'נרטיב' הלאומי אינו תופעה חברתית ספונטנית אלא מתפתח 'מלמעלה למטה'. הוא משמש שלטונות או אליטות דומיננטיות בקרב אותם לאומים כדי לבסס את הדומיננטיות שלהם.¹² כפי שנפרט להלן, אין ספק שמתרחש תהליך 'מלמעלה למטה', הפעיל בעיצובם של נרטיבים קולקטיביים ובהפצתם, אולם תהיה זו טעות להתעלם מה'נרטיב העממי' הפועל בספונטניות 'מלמטה'. איש אינו יכול להמציא את הסיפור יש מאין – גם לא מנהיג סמכותי כבן-גוריון או סופר בעל השפעה כמו ס' יזהר. אדם כזה יכול להשפיע על הסיפור ולפרש אותו כדרכו, אך הוא תמיד שואב את כוחו מהאמונות ומהתודעות שרווחו בציבור בטרם ינסה לעבד אותן ולהפיץ את גרסתו. הסיכוי שגרסתה של האליטה תתקבל על דעת הקהל הרחב תלוי ב'נרטיב העממי'. ההנהגה ודובריה משפיעים על הנרטיב הלאומי ומעצבים אותו, אך הם חייבים לשאוב השראה ומידע מן ה'נרטיב העממי' ולתת לו הד וביטוי.

את הנרטיב הבא 'מלמעלה' נכנה להלן בשם 'הנרטיב הממסדי'. חוקרי הנרטיב ימצאו ביתר קלות את ביטוייו של הנרטיב הממסדי משום שהוא מצוי לרוב בנאומי מנהיגים, במאמרי עיתונות 'מטעם' ובמסמכי הסברה ממלכתיים. העיתונות היא מעין שדה פתוח שיופיעו בו, כנאמר לעיל, גם גרסאות של ה'נרטיב העממי', אך גם ההנהגה והממסד ינצלו אותה להפצת הגרסה שלהם, באמצעות פרשנים למיניהם שיביאו בפני הציבור את גרסתם. דוגמה בולטת להתערבות הממסד בעיצוב הנרטיב הישראלי הוא מפעלו הנרטיבי של דוד בן-גוריון. אניטה שפירא כתבה על כך: 'שפר חלקו של דוד בן-גוריון: לא זו בלבד שהיה מנהיגה של מלחמת השחרור, הוא אף כתב את תולדותיה'.¹³ בן-גוריון כתב וסיפר

12. התרומה העיקרית לגישה זו היא של בנדיקט אנדרסון. ראו: B. Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*, Verso, London and New York 1991. תרומה חשובה באה גם מבית מדרשו של ההיסטוריון הבריטי אריק הובסבאום. ראו: E. Hobsbawm and T. Ranger (eds.), *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge 1995.

13. א' שפירא, מפיטורי הרמ"א עד פירוק הפלמ"ח: סוגיות במאבק על ההנהגה הבטחונית, 1948, תל אביב תשמ"ה, עמ' 9.

שוב ושוב על מה שהתרחש לפי תפיסתו באותה מלחמה. כבר בראשיתה, כ-8 באפריל 1948, הוא סיפר בהרחבה באוזני חברי הוועד הפועל הציוני את קורות 'מערכת ארבעת החודשים ולקחה'.¹⁴ עשר שנים מאוחר יותר כתב בן-גוריון הקדמה בת חמישים עמודים לספר תולדות מלחמת הקוממיות, שיצא לאור על ידי צה"ל כגרסה חצי רשמית של תולדות המלחמה, ובה הוא פורש בהרחבה את הנרטיב שלו. בתקופה זו ובמשך השנים שלאחר מכן שב בן-גוריון וסיפר את הסיפור ואף התפלמס לא אחת עם גרסאות מנוגדות.¹⁵ אפשר להניח שדבריו של בן-גוריון נשמעו ברמה והשפיעו על הדרך שבה הבינו הישראלים בני הדור ואף הדורות הבאים את מהלכי המלחמה ואת משמעותם. פובליציסטים רבים חזרו החזיקו אחרי הנוסח הממסדי שגיבש דוד בן-גוריון. בספר השנה של העיתונאים לשנת תש"ט כלול מאמר ארוך המנסה לסכם את תולדות המלחמה באותה רוח שנשבה במשך כל התקופה בפובליציסטיקה העיתונאית.¹⁶

גם סופרים ומשוררים נרתמו לעבד את הנרטיב הממסדי, ובשנים הראשונות הצטרפו על פי רוב לרוח הפטריוטית הכללית ששררה בציבור. סיפורים המכילים ביקורת, כמו כמה מספריו של ס' יזהר, פורסמו מאוחר יותר.¹⁷ ספריו של אורי אבנרי אופייניים לתהליך הזה. מיד עם תום המלחמה הוא פרסם את ספרו בשדות פלשת. הגם שספר זה הביא רשמים אישיים, הוא שיקף היטב את החוויה הדומיננטית של קרבן וגבורה. שנה לאחר שחרורו מהצבא ראה אור ספרו השני, הצד השני של המטבע, המשקף בחריפות רבה ביקורת על המלחמה ועל אופן ניהולה.¹⁸

בעוד הנרטיב הממסדי מבקש להפיץ את גרסתו כדרך להצדקת שלטונם של הכוחות הדומיננטיים על פני כוחות אופוזיציוניים, התפתחו גם נרטיבים מתחרים. מימין נאבקו

14. ד' בן-גוריון, 'מערכת ארבעת החודשים ולקחה', בתוך: הנ"ל, בהילחם ישראל, תל אביב תש"י, עמ' 85.
15. ד' בן-גוריון, 'מחזון המדינה עד מלחמת הקוממיות', בתוך: [מחבר לא ידוע] תולדות מלחמת הקוממיות, ענף היסטוריה במטה הכללי, צה"ל, עמ' 11-60. אפילו בערוב ימיו, לאחר שפרש מתפקידו הממלכתי, חזר וכתב חיבור מקיף על הנושא. ראו: ד' בן-גוריון, מדינת ישראל המחדשת, כרך א, עם עובד, תל אביב תשכ"ט, עמ' 91-350.
16. ס' גונן, 'שלבי המלחמה להבטחת עצמאותנו', בתוך: 'הפטמן ו' גוטהלף (עורכים), ספר השנה של העיתונאים – תש"ט, אגודת העיתונאים, תל אביב תש"ט. עוד על העיתונות בשירות הנרטיב ראו: מ' בראון, זכרון בספר: ראשיתה של ההיסטוריוגרפיה הישראלית, העמותה לחקר כוח המגן על שם ישראל גלילי, תל אביב 2001, עמ' 25-55 (להלן: בראון, זכרון בספר).
17. אף שספרו של משה שמיר הוא הלך בשדות עסק בתקופת המאבק בבריטים שקדמה למלחמת העצמאות, הפכה הצגתו בתאטרון הקאמרי בתל אביב במאי 1948 לסמל לגבורת הבנים בתש"ח. ראו: ב' פיינגולד, 'תש"ח בתיאטרון', בתוך: מ' בראון (עורך), אתגר הריבונות, יצירה והגות בעשור הראשון, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1999, עמ' 307-327.
18. 'שמעוני, א' אבנרי, בשדות פלשת 1948 – יומן קרבי, נ. טברסקי, תל אביב תש"ט; הנ"ל, הצד השני של המטבע, תל אביב 1950.

האצ"ל והלח"י על חלקם בתהילת הניצחון.¹⁹ גם משמאל התפתח נרטיב מיוחד שביקש להבטיח את תהילת הפלמ"ח לאחר שבן-גוריון פירק אותו. את ספר הפלמ"ח, שיצא לאור ארבע שנים לאחר תום המלחמה, אפשר לראות כהצבת אנדרטה מונומנטלית לתהילתו.²⁰ הנרטיב הקולקטיבי איננו אפוא מונוליטי וחד-משמעי כלפי פנים, אך על פי רוב מצטרפת גם האופוזיציה לנרטיב אחיד כלפי חוץ. 'נרטיב ישראלי' אחיד ומשותף של כל פלגי הציונות ניצב לנוכח ביקורת שהעמידו העולם הערבי והמוסלמי וכן העולם הקומוניסטי נגד המפעל הציוני. המאמץ המדיני, שלא תם עד היום, פעל בכל חריפותו בשנים הראשונות, ודחף כותבים ישראלים רבים להיחלץ להגנת הנרטיב הישראלי. כותבים ומחברים ישראלים רבים אף הטילו על עצמם צנזורה. מדי פעם בפעם הופעלה גם צנזורה 'מלמעלה'. דוגמה מאלפת לכך היא המצוקה שנקלע אליה סגן אלוף נתנאל לורך כאשר ביקש לכתוב את ספרו על מלחמת העצמאות בצורה מאוזנת ואובייקטיבית יותר. הוא נתקל בזעמו של רב-אלוף יעקב דורי, שהטיל על הספר צנזורה ודרש תיקונים מרחיקי לכת בפרשות שונות.²¹ במשך שנים רבות ניסה הממסד לשלוט בנרטיב הממסדי גם על ידי ניווט פתיחת הארכיונים לחוקרים וחסימת מקורות שהיו עשויים לערער עליו. היו גם ניסיונות להגביל את הגישה אל התיעוד הארכיוני ל'אנשי שלומנו' בלבד.

מה בין נרטיב להיסטוריוגרפיה המחקרית

כיום רווח השימוש במונח 'נרטיב' גם בשיח של היסטוריונים מקצועיים, בעיקר בקרב הביקורתיים שבהם. הפוזיטיביסטים מתוכם, המאמינים ביכולתם של היסטוריונים לגלות מה התרחש באמת, הבחינו שקיים הבדל בין ממצאי מחקריהם ובין הסיפר העממי שרווח בחברתם. הם קיבלו עליהם לתקן את הנרטיב הרווח ולקרבו לאמת. אלה, שכוננו בשם 'ההיסטוריונים החדשים' והופיעו בעולמנו בשנות התשעים של המאה שעברה, טענו שהם מפנים את חצי ביקורתם לעבר היסטוריונים שקדמו להם ונחשבו בעיניהם להיסטוריונים של הממסד. אולם בפועל הם עסקו הרבה יותר בביקורת הנרטיבים שרווחו בציבור הישראלי. אניטה שפירא כתבה: 'יותר משהיה זה ויכוח על היסטוריוגרפיה, היתה כאן מערכה על עיצוב הזיכרון הקולקטיבי'.²²

19. ראו למשל: מ' בגין, המרד, זכרונותיו של מפקד הארגון הצבאי הלאומי, אחיאסף, ירושלים 1950, עמ' 467-469 (להלן: בגין, המרד).

20. ז' גלעד (מכנס ועורך), ספר הפלמ"ח, בשיתוף ארגון חברי הפלמ"ח להקיבוץ המאוחד, תל אביב תשי"ג.

21. ראו: נ' לורך, היום יפנה: שבעים שנותי הראשונות ומשהו על שקדם להן, מעין אוטוביוגרפיה, משרד הבטחון – ההוצאה לאור, תל אביב 1997, עמ' 174 ואילך. ראו גם ביתר פירוט אצל בר-און, זכרון בספר, פרק שביעי, עמ' 185-207.

22. A. Shapira, 'Politics and Collective Memory: The Debate over "New Historians" in Israel', *History and Memory*, 7 (Spring/Summer 1995), pp. 9-40

גם היסטוריונים פלסטינים עוסקים לאחרונה בנרטיבים – אולם רוב ביקורתם מכוונת נגד הנרטיב הישראלי. הם עוסקים גם בנרטיבים הערביים, אלא שהם הולכים בכיוון הפוך מזה שפסעו בו היסטוריונים ישראלים. כפי שנראה להלן ביתר פירוט, כמה מהם מאמצים את הנרטיב העממי הפלסטיני ורואים בו מסכת של זיכרונות ועדויות מהימנים של הקרבנות, ואחרים מבקרים נרטיבים שרווחו בקרב היסטוריונים פלסטינים ותיקים במגמה לעצב נרטיב תוקפני יותר, המותאם טוב יותר למאבק המדיני והתעמולתי הנוכחי. יש המצמצמים את המונח 'היסטוריוגרפיה' רק למחקרים המבוססים על 'גוף מוצק של תיעוד בן זמנו'.²³ לפי גרסה זו, לא תיתכן היסטוריוגרפיה רצינית לפני שנפתחו הארכיונים הרלוונטיים. ההיסטוריון יהושע פורת כתב שכל מה שנכתב לפני פתיחת הארכיונים אינו אלא 'פרה-היסטוריה'.²⁴ את הסתייגותי מפסיקות אלה כבר הבעתי בפירוט רב במקום אחר.²⁵ כאן אסכם סוגיה זו רק בקצרה ואומר: גדולי ההיסטוריונים בתולדות האנושות, כגון תוקידידס, קסנופון, פוליביוס ויוסף בן מתתיהו, כתבו את יצירותיהם בהסתמכם על ידע אישי שצברו בעיצומם של המאורעות מתוך מה ששמעו מפי עדים למאורעות ואפילו מכלי שני ושלישי. רק מעט מאוד הסתמכו, אם בכלל, על 'תיעוד בן זמנו', ומי לנו היסטוריוגרפים גדולים מאלה. לדעתי יש לכלול בקטגוריית ההיסטוריוגרפיה כל מי שביקש מלכתחילה 'להשאיר בכתובים את סיפור המעשים, כדי לשמור את זכרם ולהביאם לידיעתן של הבריות בעתיד'.²⁶

עם זאת, שונה מעמדה של ההיסטוריוגרפיה המחקרית הנסמכת על ארכיונים. זו נכתבת על פי רוב רק שלושים או ארבעים שנים לאחר האירועים. מלבד יכולתם של היסטוריונים מאוחרים לבחון את הסיפור על פי התיעוד המלא, הם נהנים גם מרווח הזמן שחלף, המקנה להם פרספקטיבה רחבה יותר בהיות להם גישה מלאה יותר לתוצאות הטווח הארוך של המאורעות, שאת משמעותם הם מסוגלים לפענח ביתר בהירות ומלאות. רווח הזמן החולף מאפשר להיסטוריון גם התנתקות, חלקית למצער, מעצמת חוויות הזמן. זו הסיבה לכך שבקרב עמים רבים מופיעה בתום שנות דור 'רוויזיה היסטורית' המותחת ביקורת לא רק על ההיסטוריוגרפיה הישנה אלא גם על המדיניות שננקטה ועל המהלכים שהתרחשו בשעת מעשה. אצלנו התבטאה הרוויזיה בכתביהם של 'ההיסטוריונים החדשים'. יש מקום לביקורת על פרטי הביקורת, אך בעצם התופעה טמונה ברכה מרובה. היא אפשרה לנו להבין את אירועי תש"ח ביתר דיוק וללא הטיות אידאולוגיות.

23. B. Morris, 'Israel: The New History', in: idem, *1948 and After: Israel and the Palestinian*, Oxford University Press, Oxford 1990, p. 5

24. יהושע פורת משוחח עם דניאל בן-סימון, 'מחקר ההיסטוריה בישראל', כיוונים, 45 (יוני 1995), עמ' 49-50.

25. בראון, זכרון בספר, עמ' 12-17.

26. שם.

הגבולות התוחמים בין הסוגים השונים של הנרטיב הקולקטיבי – העממי, הממסדי והמחקרי – תמיד מטושטשים. הגם שקיימים גם מתחים ומחלוקות, תמיד מתקיים דיאלוג גלוי או סמוי בין הרמות השונות. כל אחת מהן מוסיפה את תרומתה ל'נרטיב הלאומי'. גם ההיסטוריוגרפיה המחקרית מנהלת דיאלוג מתמיד עם הנרטיבים הרווחים בציבור. היא מתייחסת תמיד, מלבד התייעוד שבכתובים, אל עדויות בעל פה, המשקפות קטעים מהנרטיב העממי, או שהיא מנסה לבצע דקונסטרוקציה של הנרטיב, בעיקר של הנרטיב הממסדי, כדי לחשוף את שגיאותיו או את הטיותיו ולנפות את הגורמים הפוליטיים, האידאולוגיים והאינטרסנטיים הגלומים בו.

אם יש להיסטוריוגרפיה המחקרית השפעה על דעת הקהל, לעתים קרובות דרך ספרי לימוד מעודכנים וכתבות עיתונות החוזרות לספר את מאורעות העבר, מצטרפים יסודות שחודשו בהיסטוריוגרפיה המחקרית אל הנרטיב הקולקטיבי. אולם את מפעלו של היסטוריון חוקר יחיד אפשר לצרף לנרטיב הקולקטיבי רק אם הוא משפיע על חוגים נרחבים בקהל ותורם לשינוי, לדיוקו ולפירוטו של הנרטיב הלאומי.

למה נועדו נרטיבים לאומיים?

בראשית פרק זה נטען שהנרטיב הלאומי הוא בתשתיתו תופעה טבעית וספונטנית, גם אם גורמים ממסדיים ושלטוניים מעורבים בכינונו ומשפיעים עליו. עם זאת, בניתוח שבדיעבד, קיומו וכינונו של הנרטיב הקולקטיבי, גם זה הצומח 'מלמטה', משרתים מטרות חברתיות. אפשר להבחין בשלושה תפקידים עיקריים שהנרטיב ממלא: הכרעה במאבקי כוח פנימיים בין כוחות המתמודדים על השלטון בחברה הלאומית; סיוע במאבקים בין-לאומיים ותמיכה במאמצי ההסברה כלפי חוץ; חומר גלם לגיבוש הזהות הקולקטיבית, בעיקר באומה פלורליסטית רבת-עדות ורבת-סיעות.

מאבקים פוליטיים ותרבותיים בתוככי החברה הלאומית נוטים לייצר נרטיבים שונים על תולדות האומה. מי שזוכה בשליטה על משאבי השלטון ינצל תמיד את כוחו כמיטב יכולתו כדי להשליט את הנרטיב שלו בציבור, אם כי תמיד יישארו בשולי הנרטיב השולט גם נרטיבים חתרניים המאתגרים אותו. זו משמעותם של הוויכוחים, הנמשכים ללא סוף בין הימין לשמאל בישראל, בשאלה מי גירש את הבריטים מהארץ או אפילו בשאלות פרטניות יותר, כגון מי פתח ראשון באש בפרשת 'אלטלנה' או מי כבש את יפו. מנחם בגין וחבריו חזרו והצביעו על תרומתם הייחודית לסילוקם של הבריטים מהארץ ועל חלקם במבצעים השונים של מלחמת העצמאות ובעיקר בקרבות יפו בסוף אפריל 1948 – התקפה שלדעתם הביאה לנפילת העיר הערבית הגדולה ומנעה פלישה של המצרים דרך נמל יפו והתקפה ישירה על תל אביב.²⁷ בישראל הוקמו מכונים ומוזאוניים שנועדו לטפח

27. ראו לרוגמה: בגין, המרד, עמ' 467-469. ראו גם: ח' ליטאי, כיבוש יפו, תל אביב תשי"ג.

את הנרטיבים השונים.²⁸ גם קבוצות קטנות ואפילו שוליות מתאמצות לשמר בעין הציבור את הנרטיב הייחודי שלהן.²⁹

בשדה המערכה הבין-לאומית משמש הנרטיב הלאומי, ולעתים גם המחקר ההיסטוריוגרפי, כתנא דמטייע לפולמוסים הפוליטיים והתעמולתיים. התשובה לשאלה אם הפליטים הפלסטינים ברחו מבתיהם או גורשו על ידי הישראלים היתה תמיד גורם מרכזי בפלוגתא בדבר עתידם של הפליטים והפתרון הראוי לבעייתם. יתר על כן, הנרטיב של כל אחד מהצדדים נועד לא רק לאשש את צדקת טיעונו בזירה הבין-לאומית, אלא אף להטיל ספק בעצם הלגיטימיות של הצד השני. כך, למשל, בעידן שבו הפך הקולוניאליזם שם גנאי אפילו בעיני הציבור במדינות שהיו אימפריאליות בעבר, משמש הטיעון שהציונות אינה אלא אחת מתופעות הקולוניאליזם המערבי לגינויו של עצם קיומה של מדינת היהודים. כאשר כינו המתדיינים הציונים הראשונים את יישוביהם בשם 'קולוניות' או כאשר ביקש הרצל להיפגש עם הארכי-קולוניאליסט הבריטי ססיל רודס (Rhodes), לא העלה איש על דעתו שיש בכך משהו פסול, אולם מאה שנה מאוחר יותר, כאשר רוב המדינות המאכלסות היום את בנייני האומות המאוחדות סבלו ועודן סובלות מהקולוניאליזם, הפכה המילה לגנאי ולתופעה פסולה מבחינה מוסרית ולכן בלתי לגיטימית. בצד השני מנסים רבים לערער על עצם קיומו של העם הפלסטיני לאור ההיסטוריה הסבוכה והפתלתלה של הלאומיות הערבית. בנרטיב הישראלי יימצא לעתים קרובות הטיעון שעצם המושג 'עם פלסטיני' מומצא ואין לו שורשים ממשיים בהיסטוריה, ולכן אין ל'ערביי ארץ ישראל' כל זכויות לאומיות בארץ.

הנרטיב הלאומי הופך גם לאחת מאבני היסוד בגיבוש הזהות הקולקטיבית של העם. לצד תודעת המולדת, דהיינו הגדרת המרחב שצמחו בו הישות הלאומית, הלשון או העגה הייחודית של הקבוצה הלאומית ושאר תופעות תרבותיות משותפות – משמשים הנרטיבים הלאומיים בדבר תולדות העם אבן תשתית לתודעת הזהות המשותפת המגדירה את תחומי הקולקטיב.

במצבי קונפליקט, בייחוד כאשר כל צד תובע שליטה בלעדית על המרחב הגאוגרפי, נתפסים הנרטיבים החד-צדדיים כמאיימים ואף שוללים את עצם הזהות הקולקטיבית של הצד השני. זו הסיבה לכך שהשימוש במילה 'נכבה' לציון אירועי שנת 1948 מעורר חלחלה בקרב ישראלים רבים. מילה זו נתפסת בעיני ישראלים רבים כנושאת בחובה האשמה על 'חטא קדמון' המונח בתשתית הקיום הישראלי וכמכילה את האיום הקיומי שבתביעת הפלסטינים ל'זכות השיבה' לבתייהם. אפילו דיון בדבר יחסי הכוחות בין הצדדים שלחמו

28. כאלה הם למשל בית הפלמ"ח ובית גידי בתל אביב, או המכון למורשת מנחם בגין בירושלים. גם ההצעה להעלות את שירי האנייה 'אלטלנה' מתוך הים שייכת לאותו מאבק.

29. כך למשל הקימו ותיקי הגורדים העבריים במלחמת העולם האשונה את מוזיאון הגורדים באביחיל, וכיוצא בזה קיימים מוזאונים רבים לזכר קהילות בשואה או להנצחת סיפורם של 'ראשונים' במושבות שונות.

בתש"ח מעורר רגשות לוחטים. הגרסה המקובלת בנרטיב הישראלי שלפיה המלחמה התנהלה בין דוד הקטן אך האמיץ והממולח ובין גליית המגושם והטיפש נתפסת על ידי הישראלים כמקור גאווה לאומית אך נשמעת באוזני הפלסטינים כזלזול ופגיעה בכבודם.

בין נרטיב לנרטיב

המונח 'נרטיב', כפי שנהוג להשתמש בו היום, ובפרט המונח 'נרטיב קולקטיבי', שוב אינו רק סיפור אירועים, כפי שהגדירו אותו מילונים ישנים. הוא אוצר הרבה יותר מרצף של עובדות. הוא מבקש לעמוד על סיבות ומסובכים, לפרש עובדות אלה ולקבוע את משמעותן כמסגרת הקשרים רחבים יותר, ואפילו להביע רגשות כלפי אותן עובדות. גם העובדות עצמן ממוינות ומוצבות אלה לעומת אלה בדרכים מיוחדות לנרטיב הספציפי. הממדים הללו של הנרטיב נקבעים בראש ובראשונה באמצעות הלשון, הסגנון, סדר הסיפור והמטפורות שהמספרים משתמשים בהם.

בכאנו להשוות בין הנרטיב הישראלי של מלחמת 1948 לזה הפלסטיני אנו עשויים להיתקל בלא מעט עובדות שבנוגע אליהן תהיה הסכמה בין הצדדים הניצים. אף על פי כן יהיה הבדל ניכר בדרך שבה יסופר אותו הסיפור. שני הצדדים יסכימו שב-29 בנובמבר 1947 החליטה העצרת הכללית של האו"ם על חלוקת הארץ לשלוש רשויות נפרדות: מדינה יהודית, מדינה פלסטינית ואזור בין-לאומי בסביבות ירושלים. בעניין זה יימצא הפיצול הנרטיבי בפרשנות ובשמות התואר שיוצמדו למאורע. הוא יראה לישראלים כמעשה צדק שנעשה לעם היהודי, ואילו הפלסטינים יראו בו פשע. הפער יימצא בשיפוט הערכי שינקטו הצדדים בנוגע לאירועים שעליהם אין מחלוקת. ההבדל אינו בעובדות אלא במשמעותן, והפער נוצר בראש ובראשונה בגלל נקודת המוצא של המספר.

כיוצא בזה עשויים שני הצדדים להסכים ביניהם בכל הנוגע לכמה וכמה מאורעות שאירעו בזמן המלחמה. כך למשל לא תהיה פדות כאשר יסופר שב-8 באפריל 1948, בקרב על הקסטל, נהרג עבד אל-קאדר אל-חוסייני, מפקד הכוחות הפלסטיניים באזור ירושלים. אף על פי כן, תהום תהיה פעורה בין הנרטיב הפלסטיני לזה הישראלי בכאן לתאר קרב זה. לצד הבעת הערכה וחיבה למנהיג שנפל, שישקפו המילים שיבחר מספר פלסטיני, אפשר להניח כי המפלה שנחלו הפלסטינים בקרב הזה תוסבר בעובדה שהישראלים הצליחו לרכז כוחות עדיפים ובקשיים שהציבו הבריטים בדרכם של הפלסטינים בתהליך הקמת כוחותיהם המזוינים. הישראלי, גם אם יסתיר את שמחתו לאיד הפלסטינים, יראה באירוע הצלחה, אם לא מעשה נס, ויסביר את ניצחון הישראלים ברוח הלחימה ללא חת שגילו בקרב זה כמו בכל הקרבות האחרים.

ברוב המקרים יהיה הבדל ניכר גם במיון העובדות המסופרות. אף שעשוי להימצא הבדל במניין הפלסטינים שנרצחו בטבח דיר יאסין, לא יהיה זה ההבדל העיקרי בין הנרטיבים בנושא זה, שהרי גם הישראלים, הנוטים להפחית במספר ההרוגים בטבח, אינם מכחישים

שכפריים רבים נהרגו שם. יש להניח כי הפלסטינים ידגישו את התנהגותם הפסיבית של ערביי דיר יאסין בזמן המלחמה עד התקפת האצ"ל, ואילו הישראלים יבליטו את אותם מקרים שבהם השתתפו תושבי הכפר בקרבות הסביבה, ויהיה אף מי שיזכיר את חלקם בטבח שבוצע במוצא במאורעות 1929. שני הצדדים יגייסו לצדם עובדות נכונות; ההבדל יהיה בבחירת העובדות המאששות את גרסתם: הערבים ידגישו את תמימות הכפר ונרצחיו, והיהודים יבקשו להשחיר את פני הקרבנות. ההיסטוריון האנגלי הידוע א"ה קאר (Carr) הבחין בספרו על מהות ההיסטוריה בין עובדות שהתחוללו בעבר ובין 'עובדות היסטוריות'. ההבחנה הזו אינה נובעת מטיבה של העובדה אלא מן ההחלטה של ההיסטוריון לכלול אותה בהיסטוריה שהוא כותב.³⁰ אמירה זו תקפה במיוחד בכל הנוגע לנרטיבים לאומיים מתנגשים.

הפער העיקרי בין הנרטיבים החד־צדדיים נובע מהיותם ספוגים בתחושות עזות של עוול וקיפוח וכן של צדק והצדקה. מבחינה זו הם משרתים את תחושות ומצוקות ההווה ומבטאים ציפיות לרוויזיות היסטוריות לא רק במה שאירע אלא גם במה שיש לתקן בעתיד.

ניסיונות גישור

עד כאן עסקנו בליבון מונחים ובהבהרת תהליכים הקשורים בהיווצרותם של נרטיבים קולקטיביים. נעבור עתה לסקור ניסיונות שנעשו כדי לגשר, או למצער לצמצם את הפערים, בין הנרטיבים המנוגדים של הצדדים לסכסוך הישראלי-פלסטיני ולבחון אותם מקרוב. זהו עיקרו של מאמר זה.

במשך שלושים שנה נעשו ניסיונות רבים לקיים דיאלוג ברמות שונות בין ישראלים לפלסטינים במגמה לקרב את הלבבות.³¹ בשנים האחרונות נעשו גם ניסיונות מספר להגדיל את ההבנה ההדדית בין הצדדים לסכסוך באמצעות דיונים משותפים על אודות הנרטיבים המנוגדים של תולדות הסכסוך הישראלי-ערבי בכלל ושל תולדות מלחמת 1948 בפרט. היזמה למאמצים אלה נבעה מההנחה שכדי לסלול את הדרך לפיוסן יש לפתח בקרב הצדדים לסכסוך הבנה ורגישות ל'אחר'. קבוצת חוקרים ירושלמית שיזמה את אחד מניסיונות הגישור הללו מסבירה את מניעיה באמרה:

30. א"ה קאר, מהי היסטוריה, מודן, תל אביב 1986, עמ' 26.

31. פירוט נוסף על הדיאלוג הישראלי-פלסטיני ראו בפרק העשירי של ספרי *In Pursuit of Peace*, United States Institute of Peace Press, Washington, D.C. 1996, pp. 199-218. נכתבו על כך עוד ספרים ומאמרים רבים. לדוגמה ראו: רבאח חלבי (עורך), דיאלוג בין זהויות: מפגשי ערבים ויהודים בנוה שלום, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2000; נאוה זוננשיין, דיאלוג מאתגר זהות: יהודים מתמודדים עם זהותם במפגש עם פלסטינים, פרדס, חיפה 2008. מקורות נוספים מובאים בספרי הנ"ל.

לדרך שבה שני הצדדים מבינים או לא מבינים את קורותיהם ואת קורות הצד שמנגד יש השפעה עמוקה על יכולתם לעשות שלום. [...] ללא מידה מסוימת של הבנת הניסיון ההיסטורי של הצד השני, ושל האופן שבו רואה הצד השני את ההיסטוריה שלו, עשיית שלום ישראלי-פלסטיני נועדה להביא לכישלון חסר תכלית ולהוביל למעגל אלימות נוסף.³²

בשנת 2003 התקיימו שני סמינרים בבית הספר למדע המדינה על שם קנדי באוניברסיטת הרווארד בבוסטון, בהשתתפות היסטוריונים ומחנכים ישראלים, פלסטינים ואמריקנים. בכינוס הוצגו כשני תריסר הרצאות; מקצתן הציגו את הנרטיבים של שני הצדדים, מקצתן תיארו ניסיונות גישור, ומקצת עסקו בתאוריות פסיכו-חברתיות העוסקות במצבי קונפליקט. היוזמים היו מודעים מראש לקושי העצום לקרב בין הנרטיבים, ולא התיימרו לחולל שינוי ברמות האיבה. רוברט רוטברג, מארגן הכינוס ועורך הקובץ שיצא לאור בעקבותיו, מציין בדבריו ההקדמה שקירוב בין נרטיבים חייב לעבור שלושה שלבים: הכרת הנרטיב של הצד שמנגד, ניסיון לקרב במידת האפשר בין הנרטיבים ולבסוף היכולת לכבד ולקבל את התוקף שיש לנרטיב של 'האחר'. המארגנים קיוו להשיג במפגש לכל הפחות 'ערות ותשומת לב' ('awareness and attention') לנרטיב של הצד שמנגד. כמה מההרצאות כונסו בכרך שיצא לאור בנובמבר 2005 בשם Israeli and Palestinian Narrative of Conflict: History's Double Helix. עיון בקובץ זה מאשר את מסקנתו של העורך שבכינוס לא הושגה הסכמה אלא להפך, הוא רק ביטא 'המשך של הדיאלוג בין שתי מערכות של השקפות מנוגדות המוצגות בחום וברהיטות בידי הצדדים'.³³

הנרטיבים בחינוך – זה לצד זה

כינוסים ברוח זו התקיימו בתקופה האחרונה במקומות רבים. כאן יוזכרו רק כמה מהם, שידגימו ניסיונות בעלי אופי שונה. בניסיונות הגישור הללו השתתפו בדרך כלל היסטוריונים, פסיכולוגים ומחנכים משום שהיעד היה לנסות להשפיע בראש ובראשונה על הנרטיבים הנלמדים בבתי הספר של הצדדים הניצים.³⁴ אחד הניסיונות הללו נערך על

32. P. Scham, W. Salem and B. Pogrand, *Shared Histories: A Palestinian-Israeli Dialogue*, the Truman Peace Institute Jerusalem, 2005, p. 1 (hence: Scham et al, *Shared Histories*)

33. Rotberg, *History's Double Helix*, p. VIII. על כישלון הכנס הזה יעידו גם הקשיים שבהם נתקלו העורכים בהוצאה לאור של ספר סיכומי הכינוס.

34. על המאבקים בנושא זה במערכת החינוך הישראלית ראו: א' נווה וא' יוגב, היסטוריות: לקראת דיאלוג עם האתמול, כבל, תל אביב 2002, עמ' 27-72. ביתר קיצור ראו בתוך: E. Naveh, 'The Dynamics of Identity Construction in Israel', in: Rotberg, *History's Double Helix*, pp. 244-270.

ירי כמה אנשי חינוך פעילים בראשותם של פרופ' דן בר־און, פסיכולוג מאוניברסיטת באר שבע, וד"ר סמי עדואן מהמחלקה לחינוך באוניברסיטת בית לחם. נתלו אליהם שני היסטוריונים: פלסטיני ויהודי ישראלי. למרות אירועי האלימות הקשה של האנתפאדה השנייה ולמרות קשיים מרובים, קיימה הקבוצה בשנים 2002-2003 כמה מפגשים זמנו בהשתתפותם של מחנכים פעילים יהודים ופלסטינים, בניסיון למצוא דרכים למיתון הנרטיבים התוקפניים הנלמדים בבתי הספר של הצדדים. עד מהרה התברר שאין כל סיכוי לחבר נרטיב משותף, אך חברי הקבוצה לא אמרו נואש וחיברו חוברות ניסיוניות שהציגו זה לצד זה את שני הנרטיבים המנוגדים.³⁵ פרופ' בר־און סבר שהנרטיבים המונוליתיים החד־צדדיים, הנוטים להפחית בערכו של האויב ולשלוט את אנושיותו, מגבירים את האיבה ומקשים את השגתו של פתרון הסכסוך. בפנותו אל הצד הישראלי הוא ביקש לעבור

מזהות ישראלית מונוליתית בה 'אני' וה'אחר' מופיעים בצבעי לבן־שחור [...]. לחילתו של רב־שיח פנימי בין מרכיבי הזהות השונים, בהעדרם של ה'אני' וה'אחר' המונוליתיים, שאפיינו את הזהות הישראלית בתחילת דרכה;³⁶

הוא האמין בדינמיקה המפוררת את המונוליתיות של הזהות החד־צדדית המתרחשת בדיאלוג הדו־לאומי.³⁷

בעקבות המפגשים האלה הופק ספר שהציג את הנרטיבים המנוגדים זה לצד זה בשני טורים מקבילים. הנרטיבים שהוצגו ביקשו להבליט את מרחב ההסכמה בלי לטשטש את מתח השוני וההתנגשות. באופן זה נותר בידי המחנכים מרחב פתוח בנוגע לאופן הצגת הנרטיבים. מקצת המחנכים שהשתתפו בסמינרים המכינים הביאו אל כיתותיהם את החומר הניסיוני במגמה ללמד את התלמידים להכיר גם את הנרטיב של הצד שכנגד. התלמידים

הופתעו לקרוא את הנרטיב המנוגד למה שהם הכירו, גילו סקרנות אך גם מידה רבה של התנגדות. אחת הטענות שהם השמיעו למוריהם היתה: 'הנרטיב שלנו מספר את האמת, הנרטיב שלהם אינו אלא תעמולה'. טבעי שבתנאי הדיכוי של האינתיפאדה התברר הקושי בעיקר בבתי הספר הפלסטיניים.³⁸

מניסיון זה הסיק בר־און כך: 'כאשר שתי חברות רוצות לחיות בנפרד, זו לצד זו, הצגת נרטיבים נפרדים מתאימה יותר'.³⁹ עם זאת, הוא הגיע למסקנה הזאת 'פירוק החימוש של

35. את תיאור הניסיון הציג דן בר־און באותו כינוס בכוסטון. ראו: D. Bar-On, 'The Psychology of a Better Dialogue Between Two Separate but Interdependent Narratives', in: Rotberg, *History's Double Helix*, pp. 205-224 (hence: Bar-On, 'A Better Dialogue')

36. דן בר־און, 'על ה'אחרים' בתוכנו: תמורות בזהות הישראלית מנקודת ראות פסיכולוגית־חברתית, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, באר שבע 1999, עמ' 1-2.

37. ד' בר־און, 'הכרה ודיאלוג בין ה'אני' וה'אחר הזר', שם, עמ' 129-150.

38. Bar-On, 'A Better Dialogue', p. 212

39. *ibid.* p. 216

ההיסטוריה יכול להתרחש רק לאחר פירוק החימוש הצבאי והמדיני בין הצדדים, אבל ניתן להכין זאת כבר עתה.⁴⁰

הבה ניווכחה – זה מול זה

היאוש שאחז בשוחרי השלום בעקבות כישלון ועידת קמפ־דיוויד בשנת 2000 ופרוץ אנתפאדת אל־אקצא רווית הדם והקרבות האיץ גם חוקרים, שפעלו זה זמן להידברות בין ישראלים לפלסטינים, לנסות את כוחם בגישור בין הנרטיבים של שני העמים. פול שם (Scham), חוקר במכון טרומן למען קידום השלום, וליד סאלם מ'פנורמה', המכון הפלסטיני לעידוד הדמוקרטיה ולפיתוח חברתי, ובנימין פוגרונד ממרכז 'יקר' לבעיות חברתיות זה לזה חברו בשנת 2002 ויזמו שבע פגישות; אלה התקיימו בירושלים ובקפריסין, בהשתתפות היסטוריונים, פעילים פוליטיים, עיתונאים וחוקרים מדיסציפלינות אחרות. כל פגישה כללה שתי הרצאות פתיחה – של חוקר ישראלי וחוקר פלסטיני, שהציגו את גרסתם לאחת התקופות בקורות הסכסוך היהודי־ערבי, מתחילת המפעל הציוני בארץ ישראל בסוף המאה ה־19 עד תום המלחמה ב־1949. מקצת המרצים הציגו את הממצאים האקדמיים של מחקריהם, ומקצתם הציגו את הנרטיב הרווח בחברתם. בתום ההרצאות התקיים דיון בין המשתתפים, אלה השיגו על הטענות שנשמעו או שניסו ליישר את ההדורים. את המפגשים המוקלטים כינסו היוזמים בספר שהציג את הדיונים כפי שהתרחשו, ללא עריכה או פרשנות.⁴¹

אותנו יעניינו במיוחד שני מושבים. האחד עסק בתכנית החלוקה ובשאלה מדוע היא לא בוצעה. את התזה הישראלית הציג פרופ' משה מעוז מהאוניברסיטה העברית, ואת הנרטיב הפלסטיני הציג ד"ר וליד סאלם. המושב השני עסק במלחמה עצמה. את ההיסטוריוגרפיה הישראלית הציג פרופ' אברהם סלע מהאוניברסיטה העברית, וד"ר עאדל יחיא, ארכאולוג ומנהל האגודה הפלסטינית לחילופי תרבות, הציג את התפיסה הפלסטינית בדבר היווצרותה של בעיית הפליטים הפלסטינים.⁴²

הן הרצאות הפתיחה והן הדיונים, שהיו לעתים לוחטים למדי, היו תערוכת של גרסאות שיש להגדירן 'נרטיב העממי' ומחקרים שהעמידו גרסאות מפותחות יותר. אלו היו בחינת 'היסטוריות אקדמיות', אשר כפי שמציינים העורכים, 'אינן בחינת הנרטיב של העמים, אך מהוות, בדרך כלל, מרכיב חשוב בתוכו ותמיד מקיימות דיאלוג מתמשך עם הנרטיב'.⁴³

40. הספר, שהופק בעברית, בערבית ובאנגלית, ונשא את הכותרת פלסטינים וישראלים לומדים את הנרטיב של 'האחר', יצא לאור בשנת 2004 על ידי מכון PRIME (Peace Research in the Middle East), שהקימו שני היוזמים.

41. Scham et al, *Shared Histories*

42. *Ibid.*, pp. 177-250

43. *Ibid.*, p. 3

מלכתחילה לא השלכו היוזמים את עצמם שיצליחו לגבש נרטיב משותף, אך האמינו [ש]לפני שנעשה ניסיון לאחד את הנרטיבים, על כל צד להכיר, לכבד ולהבין את הנרטיב הייחודי, הנפרד ולעתים המנוגד של הצד השני'. לדעתם הניסיון אכן אפשר לשני הצדדים להעשיר את הנרטיב של עצמם על ידי ההיכרות עם הנרטיב של היריב.⁴⁴ אחד ההבדלים בין הגרסאות, שבלט בדיונים האלה וכן במפגשים רבים אחרים, היה מתודולוגי ביסודו. הישראלים היו אמונים רובם על היסטוריוגרפיה פוזיטיביסטית ודנו בעיקר בעובדות ובהשתלשלות האירועים, ואילו הדגישו את הממד המוסרי ועסקו בשאלות של סבל, לגאליות ולגיטימיות. תופעה זו נבעה ללא ספק מהא־סימטריה הבלתי נמנעת במצב הדיכוי שנמצאו בו הנציגים הפלסטינים וקבע בדבריהם מידה רבה של סובייקטיביות.⁴⁵

ניסיון של שילוב – זה בתוך זה

ניסיון נועז יותר נערך לאחרונה בידי שני ישראלים, האחד יהודי והאחר פלסטיני. פרופ' מוטי גולני מאוניברסיטת חיפה חבר לד"ר עאדל מנאע ממכון ון ליר בירושלים בניסיון לכתוב נרטיב משותף. שני החוקרים לא ביקשו להפיק נרטיב אחיד, שיגשר בין הנרטיבים הסותרים של הצדדים, אלא רק 'לקיים שיחה נרטיבית פורייה בין הצדדים'. בספר שחיברו במשותף הם ניסו 'לנסח טקסט המורכב משני סיפורים שונים, לעתים סותרים'.⁴⁶ להבדיל מניסיונם של דן בר־און וסמי עדואן, הם לא העמידו את הנרטיבים המנוגדים זה לצד זה, אלא חיברו נרטיב רצוף, הנע על פני האירועים מראשית הופעת הציונות והאומה הפלסטינית בארץ עד המלחמה בשנת 1948 ותוצאותיה. בחלקים נרחבים בספר אכן הצליחו השניים להציג נרטיב משותף. בחלקים אחרים הם מציגים את העובדות כפי שתופס אותן כל אחד מהצדדים, תוך כדי ציון השוני. בחלקים אחרים מוצגים ברצף ותוך כדי סתירות בולטות הנרטיבים המנוגדים זה אחר זה.

נראה שהשניים לא התקשו לספר בצורה אחידה את האירועים המדיניים והבין־לאומיים שהביאו להחלטת האו"ם בדבר חלוקת ארץ ישראל; כמו כן הם לא התקשו להסביר את הדרכים המנוגדות שבהן הבינו הערבים והיהודים את משמעות ההחלטה עבור כל צד והאינטרסים שלו. כך למשל מסופר ש'הפלסטינים ראו בהתיישבות הציונית בתקופת

44. Ibid., pp. 5-6.

45. גם פרופ' יואב גלבר מציין: 'אובססיה אופיינית של הכתיבה הערבית על הסכסוך ומלחמותיו היתה ונשארה שאלת הצדק וההגינות או העדרם'. 'גלבר, היסטוריה, זיכרון ותעמולה: הדיסציפלינה ההיסטורית בעולם ובארץ, עם עובד, תל אביב 2007, עמ' 433 (להלן: גלבר, היסטוריה, זיכרון ותעמולה).

46. מ' גולני וע' מנאע, שני צדי המטבע: עצמאות ונכבה, שני נרטיבים של מלחמת 1948 ושל תוצאותיה (להלן: גולני ומנאע, שני צדי המטבע). אני מבקש להודות למחברים על הרשות לעיין בטייטה של ספרם.

המנדט הבריטי פלישה בלתי חוקית בחסות מעצמה קולוניאלית [...] שנראתה להם עושקת ולא הוגנת בכל קנה מידה'. כל ישראלי יכול להסכים שאכן כך נראו הדברים לפלסטינים. מיד לאחר מכן נאמר: 'הנהגת היישוב והתנועה הציונית ראו בתכנית החלוקה של האו"ם הישג היסטורי שיתרונותיו עלו על עין שיעור על חסרונותיו. [...] [הם ראו בה עשיית] צדק טבעי שנעשה לעם השב למולדתו'.⁴⁷

אך משביקשו לתאר פרשות הנתונות במחלוקת קשה, נראה שלא הצליחו, ואולי אף לא התיימרו, להגיע לעמק השווה. בנקודות אלה נאלצו לחזור על אותו סיפור פעמיים, פעם לפי הנוסח האחד ופעם לפי הנוסח האחר. למשל, בכואם לדון בעמדת הבריטים בסכסוך נמצא את טענות הפלסטינים שכוחות ההגנה 'גובו בהגנה פעילה של הצבא הבריטי [...] מדינות ערב, שהבטיחו לסייע לפלסטינים, היו כבולות על ידי בריטניה וצרפת ששלטו בהחלטותיהן באופן ישיר או עקיף', אך כעבור כמה עמודים מובאת, ללא כל שיוך, הטענה הישראלית האופיינית, שבעוד התחבורה היהודית שובשה בידי הערבים, 'בו בזמן יכולים היו הפלסטינים להתנהל באין מפריע בדרכי הארץ מגובים בצבא הבריטי'.⁴⁸

אין לתמוה על כך שתכנית ד' של ההגנה, נושא שעורר מחלוקת זה שנים רבות, מוצגת בשתי נוסחאות סותרות, לא כהצגת עמדות חד-צדדיות של הצדדים אלא ברצף נרטיבי ישיר: 'התכנית דיברה על כיבושים והרס טוטאלי של ערים ושל כפרים פלסטיניים חיוניים לרצף הטריטוריאלי של המדינה היהודית, התכנית דיברה גם על גירוש תושביהם מעבר לגבולותיה של המדינה היהודית על פי החלוקה', ואילו בעמוד הבא מוסברת התכנית כמיועדת 'לתפיסת שטחים בתחום המדינה היהודית וגם מחוץ לה כדי להגיע לעמדות הגנה טובות ככל האפשר מול פלישה בין-ערבית וראית'.⁴⁹

בקטעים לא מעטים אפשר להבחין בנקל בטביעת אצבעותיו של אחד המחברים. כך למשל מתוארת פעולת התגמול שביצע הפלמ"ח בבלד אל-שיח' פעמיים. בפעם הראשונה אין מובא כלל הרקע לפעולה, ונאמר רק כך: 'כשבעים מתושבי הכפר, גברים, נשים וילדים, נרצחו בבתיהם ולעתים במיטותיהם בידי אנשי הפלמ"ח'. ברור שקטע זה נכתב בידי ד"ר מנאע, ואילו בעמוד שאחריו מתואר תחילה הטבח שטבח הערבים בבתי הזיקוק בחיפה בפועלים היהודים; נאמר כך: 'זה היה ביטוי ממשי לחוסר האונים של היישוב היהודי באותם ימים', ומוסבר שפעולת התגמול נועדה 'להרתיע את הפלסטינים ולשקם במהירות את מצב הרוח ברחוב היהודי המבוהל'. אפשר לשער שקטע זה נכתב בידי פרופ' גולני.⁵⁰ גם פרשת כיבוש הקסטל בידי ההגנה בראשית אפריל 1948 ונפילתו של עבד אל-קאדר אל-חוסייני באותו קרב מובאת בשני נוסחים שונים. לפי הנרטיב האחד היה 'הקרב על הכפר אל-קסטל ממערב לירושלים סמל לנקודת המפנה הדרמטית בגורלם המר של

47. שם, 'ברוך אל העצמאות ואל הנכבה', עמ' 2 (מספרי העמודים הם מהטיטה שבידי).

48. שם, עמ' 10-13.

49. שם, עמ' 14-15.

50. שם, עמ' 10-11.

הפלסטינים, ואילו על פי הנרטיב הישראלי: 'הקרב הזה היה לסמל של נחישות והקרבה של לוחמי ה"הגנה" ובמיוחד של המפקדים שרכיבים מהם נהרגו ונפצעו' – אכן, שתי נקודות תצפית שונות על אותו קרב.⁵¹

כפועל יוצא מהניסיון להציב את שני הנרטיבים בטקסט אחד, רבות הסתירות בין קטעים שונים. למשל, הטענה ש'בסוף מארס 1948 כבר היה מצבו של היישוב ככי רע' אינה מתיישבת עם התיאור המפורט בעמודים הקודמים בדבר העליונות המכרעת של הכוח היהודי על הכוחות שעמדו לרשות הפלסטינים.⁵² השיטה שנקטו השניים מעידה כי הם לא השלו את עצמם שאפשר להגיע לנרטיב משותף בכל הסוגיות והמחלוקות, אך ראו תועלת רבה בהצגת שני הנרטיבים, הסותרים לעתים, זה לצדו של זה, גם אם אין הם מסוגלים להתקיים זה בתוך זה. פרופ' גולני העיד בפני שהתנסותו בעימות עם נוסחאותיו של ד"ר מנאע וההכרח להתמודד עם הנרטיב הפלסטיני הנפרש בפניו אילצו אותו לבחון מחדש את הנרטיב הישראלי, לנסחו באופן מדויק יותר תוך כדי הבאתו בחשבון של הנרטיב שמנגד, ולפתח אותו לכדי תובנות חדשות. עם זאת, הוא מוסיף:

הניסיון העשיר את תפיסתי את עצמנו ואת הדרך שבה אני מבין את הסיפור שלנו. למעשה התחברתי ביתר תוקף לנרטיב שלי. יכולתי להקשיב לעדל כי הוא הקשיב לי, וזה חייב אותי לגייס נימוקים משכנעים כדי להצדיק את הגרסה שלי. אני מניח שתהליך דומה התרחש גם אצל עמיתי.⁵³

המאמץ של מנאע וגולני ראוי לשבח גם אם נתגלו בו גבולות ברורים לגישור בין הנרטיבים, אולם דומה שהניסיון טרם עמד במבחנו העיקרי: התקבלותו בקרב קהלים נרחבים בשני הצדדים. המחברים עצמם מבינים ש'הנרטיב החד-צדדי עושה שימוש בביטויים הנשמעים נכונים ומובנים לאוזן אחת ובוטים עד בלתי נסבלים לאוזן האחרת'. אפשר לשער שערכוב הנרטיבים לא יגביר את כושר ההאזנה ההדדית של הצדדים.

נרטיב ניטרלי?

לכאורה היה אפשר לצפות שהיסטוריון שאינו ישראלי או ערבי ומשקיף על הסכסוך מן הצד' יפתח נרטיב ניטרלי. רבים מאוד הספרים שנכתבו על הסכסוך בכלל ועל מלחמת 1948 בפרט, אולם ברוב המקרים נקטו המחברים עמדה ואמפתיה לצד זה או אחר והנרטיב

51. שם, עמ' 16-17.

52. שם, עמ' 10-11. יש לציין שהמחברים היו מודעים לסתירות הללו, ובמבוא לספר הם מתארים אותן: 'ניסיון לנסח טקסט המורכב משני סיפורים שונים, לעתים סותרים'. הם מביעים את תקוותם שאכן היה זה ראוי לקיים 'שיחה נרטיבית פורייה בין שני הצדדים', שם, במבוא.

53. ריאיון עם מוטי גולני, 6 ביוני 2011.

שלהם קרוב לנרטיב של אחד מהצדדים.⁵⁴ מעטים יותר הם אלה שניסו בכנות לספר סיפור ניטרלי. ניסיון נוסף ומעניין עשה לאחרונה ההיסטוריון הקנדי ניל קפלן (Caplan).⁵⁵ אף שקפלן הוא יהודי ומקיים קשרים עם עמיתים ישראלים, הוא כבר הוכיח בעבר בשורה של מחקרים מעולים שהוא מסוגל להימנע מלנקוט עמדות חד-צדדיות. גם בספרו האחרון הוא מנסה 'להציג את תולדות הסכסוך בהגינות וביושר, מתוך פתיחות לעדויות סותרות ולמגוון הפרשנויות שהוצעו'.⁵⁶ קפלן מודע לכך שאפילו כרוניקה פשוטה של האירועים, ללא כל פרשנות והערכות, תיתקל בהתנגדות של צד זה או אחר. אף על פי כן הוא מנסה 'לסקור את הסכסוך על כל הפרדוקסים והסיבוכים שבו, לנער אותו מהמיסטיפיקציה שדבקה בכמה מהיבטיו ולהציע הבנה לעובדה שלפלסטינים ולישראלים סיפורים כה מנוגדים'.⁵⁷

כדי להגשים כוונה זו הוא מציג לכל אורכו של הספר לא רק את הדרך שבה הוא מבין את האירועים והתהליכים אלא גם את הדרכים המנוגדות שבהן רואים אותם הצדדים לסכסוך, תוך כדי שימוש נרחב במקורות ובציטוטים. הוא גם מנסה להסביר את הסיבות לניגודי נרטיבים כה קיצוניים. יתר על כן, בבואו להציע את עמדתו הוא נשען במידה רבה על תובנות שחידשו בשנים האחרונות ה'היסטוריונים החדשים' בישראל, ומציג ביקורת על הנרטיב העממי של הישראלים. בהיעדר 'היסטוריה ביקורתית' בצד הערבי, גם נוסחאותיו של קפלן נמצאות לוקות בחוסר סימטריה. ספק רב אם נוסחאותיו יתקבלו על דעת רבים, הן בציבור הישראלי והן בציבור הפלסטיני. גם בניסיון כן זה לספר סיפור ניטרלי נראה שהפערים בין הנרטיבים של הצדדים הניצים כה גדולים עד שקשה יהיה לרצות מי מהם; דומה שמעטים יסכימו להעניק לקפלן את התואר 'ניטרלי'.

ניסיונות לקירוב לבבות בתחום החינוך

ראינו שרוב הניסיונות שנעשו במגמה לקרב את שני הנרטיבים, או לכל הפחות לעמעם ולהפחית את מידת הניגוד שביניהם, הכירו בקוצר ידם לחבר נרטיב אחד. עם זאת, רוב המשתתפים הסכימו שהעיסוק בעניין סולל את הדרך להיכרות קרובה יותר של היריב,

54. הפלסטינים מתלוננים לעתים על שרוב הספרים שהתפרסמו במערב במשך השנים שיקפו את הנרטיב הישראלי, אך נדמה שבשנים האחרונות הגלגל נוטה להתהפך. דוגמאות מובהקות לכתיבה חד-צדדית הן ספרם המשותף של האחים קמחי, מן הצד הישראלי, וספרו של ארסקין צ'ילדרס מן הצד הערבי: J. and D. Kimche, *Both Sides of the Hill: Britain and the Palestine War*, Secker & Warburg, London 1960; Erskine B. Childers, *Common Sense about the Arab World*, Victor Gollancz, London 1960

55. N. Caplan, *The Israel-Palestine Conflict, Contested Histories*, Wiley-Blackwell, West Sussex UK 2010

56. *Ibid.*, p. 221

57. *Ibid.*, p. 3

ולעתים קרובות גם להכרה בלגיטימיות של הנרטיב המנוגד וליצירת אמפתיה וכבוד לדברי ה'אחר'. ואולם חוקרים ופעילים רבים הגיעו למסקנה שהעיסוק בנרטיבים נוטה בדרך כלל לחדד את הפערים, ולכן הם מעדיפים לעסוק בצד העקרוני של קירוב אנושי בין הצדדים לסכסוך ולהעמיד במרכז הדיון ערכים אוניברסליים, כגון ביקורת עצמית, הכרה בעצם קיומו של הצד השני ושאר ממדים הומניסטיים, התורמים לרידוד האגוצנטריות והשוביניזם בשני הצדדים. התאוריה והפרקטיקה של מפעלי 'חינוך לשלום' פרחו בשנים האחרונות במקומות רבים באזורי סכסוך שונים הקיימים בעולם הרחב, וכמובן גם במסגרת הסכסוך הישראלי-פלסטיני. לא מכבר נעשה ניסיון במגמה זו על ידי המוזיאון למדע בירושלים, על בסיס דגם שנוסח תחילה בהולנד. דגם זה, שהועתק והותאם לצורכי המוזיאון הירושלמי, הופעל במשך שנתיים בכותרת 'מבוכ השלום'. המוזיאון הגדיר את מטרת התצוגה הגדרה א-פוליטית: (1) לפתח מודעות לתפיסות השונות המשפיעות עלינו במצבי קונפליקט; (2) להקנות כלים יצירתיים להתמודדות עם קונפליקטים בין-אישיים.⁵⁸ זו היתה תצוגה אינטראקטיבית שבה נדרשו תלמידי בתי ספר עבריים וערביים להתמודד עם שורה של שאלות ומטלות שחשפו יותר מ-10,000 תלמידים בני שמונה עד עשר משני העמים לשורה של ערכים הנחשבים לסוללי דרך לקראת פיוס: הכרה בצד ה'אחר', הטלת ספק בשורה של סטראוטיפים חד-צדדיים, עידוד סקרנות כלפי זהותו של ה'אחר' וברור ביקורתי יותר של הזהות העצמית. ניסיון זה חורג מתחומי חיבורנו, ולא ניכנס כאן לפרטיו; נציין רק שב'מבוכ השלום' הירושלמי נמנעו העורכים להיכנס לשאלות פוליטיות ולבעיות הנרטיבים. כאשר נגעו בשאלות העבר, הושם דגש על מגבלות הנרטיב של הצד 'שלך' והודגש הצורך בביקורת עצמית.⁵⁹

הקצנת הנרטיב הפלסטיני

דומה כי ניסיונות הגישור שתוארו לעיל מחזקים את הסברה הפסימית שבמצבים של סכסוך לאומי, כל שכן כל עוד נמשך העימות האלים, אין כל אפשרות, ואולי אף לא נחוץ, לגבש נרטיב משותף. יתר על כן, כפי שראינו בתולדות עמים אחרים, גם כאשר הסכסוך עצמו נרגע והנרטיב החד-צדדי מאבד ממרירותו ומאיבתו, שני העמים מוסיפים להחזיק בנרטיבים שונים ואף מנוגדים. עד היום אין הצרפתים מסוגלים לראות בקרבות

58. הפרויקט ההולנדי נעשה בחסות Peace Education Project ונשא את הכותרת 'The Peace Factory', אולם אנשי מוזיאון המדע בירושלים העדיפו לקרוא לתצוגה בשם 'מבוכ השלום'. ראו פרטים על אודות התצוגה באתר המוזיאון: www.mada.org.il.

59. לרוח מלא על בניית התצוגה, הפעלתה והלקחים שהופקו במהלכה ראו: D. Friedberg and D. Alderqui-Pinus, *The Peace Labyrinth: An Interactive Exhibition on Conflict Resolution* המאמר הוגש לפרסום במגזין *Curator*. אני מודה למחברים שהואילו להעמיד לרשותי את טיוטת המאמר.

וטרלו וטרפלגר אלא מפלות מעציבות, ואילו הבריטים מנציחים אותם באתרים מרכזיים בעריהם כזכר לניצחון מפואר. הצרפתים יעדיפו להנציח את הקרבות המפוארים של נפולאון בריבולי, בווגראם ובאוסטרליץ, קרבות שלא ייזכרו לטוב בווינה או בברלין. גם הפלסטינים לא יפסיקו עוד דורות רבים לראות בהתיישבות הציונית פלישה בלתי מוצדקת של מהגרים זרים לארצם, ואילו היהודים יראו בה עלילת גבורה וגולת כותרת בתולדות העם. כך גם ימשיכו הפלסטינים לראות במלחמת 1948 אסון לאומי ויכנוה בשם 'הנכבה' ואילו היהודים יראו בה ניצחון מפואר שהחזיר את העם היהודי להיסטוריה.

במקום אחר הסברתי בפרוטרוט מדוע לדעתי אין כל אפשרות לגשר כיום בין הנרטיב הפלסטיני לזה הישראלי.⁶⁰ טענתי כי לא זו בלבד שהדבר אינו אפשרי אלא שהוא גם עלול להזיק כאשר צד אחד תובע מהצד האחר לשנות את הנרטיב החד-צדדי שלו כתנאי לשלום: אי-יכולתו המובנית של היריב להיעתר לתביעה המקדימה לשינוי אידאולוגי ורגשי לשם התקדמות בתהליך השלום, תראה בצד שמנגד הוכחה לכוונות הזדון של היריב ותספק תירוצים להצדקת הסרבנות לקדם את השלום בתום לב'. עם זאת, כפי שראינו בדוגמאות שלעיל, יש תועלת בניסיונות לקרב את הלבבות על ידי דיאלוג סובלני וגלוי לב על אודות הנרטיבים. ראינו גם שהדרך לפיוס אינה עוברת דרך ניסיונות להפריך את הנרטיב של הצד השני. תהליך הקירוב חייב להתחיל בהכרתו של נרטיב הצד השני ובהענקת לגיטימיות לעצם קיומו. בדרך כלל אפשר להגיע לידי כך לגבי אותם חלקים שהנרטיב שמנגד מבטא בהם כאב, געגוע ושאר עמדות סובייקטיביות ואינו שולל את עצם קיומו של ה'אחר'. תהליך הביקורת חייב להיעשות על ידי כל צד כלפי הנרטיב שלו עצמו. מחובתם של ההיסטוריונים לפעול, משני צדי המתרס, במגמה לפרק תפיסות ודעות קדומות בנוגע לעבר, המזינות את הסכסוך ומכבידות על סיכויי הפיוס. בעימות בין נרטיבים מתנגשים יש משמעות לביקורת רק כאשר היא ביקורת עצמית.⁶¹

מבחינה זו מצערות מאוד ההתפתחויות האחרונות בצד הפלסטיני. בעקבות הופעת ה'היסטוריונים החדשים' בישראל אנו עדים בשנים האחרונות לניסיונות של היסטוריונים וסופרים פלסטינים לבחון את הנרטיב שלהם ואף למתוח ביקורת על המנהיגות הערבית והפלסטינית של אותם ימים.⁶² אלא שבמקרים רבים המגמה הפוכה. הביקורת שהחלו היסטוריונים ישראלים למתוח בנרטיב הישראלי החד-צדדי התקבלה בהתלהבות על ידי היסטוריונים פלסטינים, כהוכחה לכך שהנרטיב שלהם 'תמיד צדק', אולם שימוש כזה ברוויזיה המתרחשת במחנה האויב אינו תורם לגישור אלא מחריף את הניגודים. הלך

60. מ' בר-און, 'נרטיבים מתנגשים: האם ניתן לגשר בין הנרטיב הציוני והנרטיב הפלסטיני בדבר מלחמת 1948', בתוך: 'הנ"ל', עת מלחמה ועת שלום: עיונים בתולדות מדינת ישראל 1948-1967, כתר, ירושלים 2007, עמ' 28-47 (להלן: בר-און, עת מלחמה).

61. שם, עמ' 41.

62. דוגמה בולטת היא חיבוריו של רשיד ח'לידי. ראו: R. Khalidi, *Palestinian Identity: The Construction of Modern National Consciousness*, Columbia University Press, New York 1997.

היחיד שהיה אפשר לצפות מהפלסטינים להפיק הוא כי יש להתחיל ברוויזיה מעמיקה של הנרטיב של עצמם. דא עקא שבמחנה הפלסטיני מופיעות לאחרונה רוויזיות הפוכות. לא מכבר סיפר לי היסטוריון ישראלי שהוזמן להרצות באוניברסיטת ביר זית שהסטודנטים התקוממו נגד כותרת ההרצאה: 'מלחמת 1948', המקובלת היום על היסטוריונים ביקורתיים בישראל. טענתם של הסטודנטים היתה שהכותרת הזו משרתת את הנרטיב הישראלי משום שהיא מתעלמת מהטיעון הפלסטיני שהמלחמה לא התחוללה בשנת 1948 אלא התחילה עם הגעתם של המהגרים הציונים הראשונים בסוף המאה ה-19. ניסיונותיהם של היסטוריונים ישראלים לספר את הסיפור באורח אובייקטיבי ומאוזן אינם מספקים אינטלקטואלים פלסטינים משום שהם תובעים הכרה בלעדית בדרך שהם רואים את האירועים.

ד"ר סאלח עבד אל-ג'ואד מאוניברסיטת ביר זית ניסה ניסיון מתוחכם ומפורט לערוך רוויזיה מעמיקה של הנרטיב הפלסטיני.⁶³ לטענתו, הצלחת הנרטיב הישראלי בדעת הקהל העולמית נובעת מחולשת הנרטיב הפלסטיני שנגרר, שלא בטובתו, אחר הפרדיגמות שעליהן מבוסס הנרטיב הישראלי. עבד אל-ג'ואד מזכיר כמה היסטוריונים ערבים שהציגו נרטיבים ביקורתיים, אך טוען שעדיין ההיסטוריוגרפיה הפלסטינית מפוצלת ובלתי קוהרנטית, בין השאר משום שההיסטוריונים הערבים לא היו מסוגלים לנתק עצמם מהניסוחים הישראליים. גם כאשר חשפו את הגורמים המיתולוגיים של הנרטיב הישראלי, הם המשיכו להיות לכודים בסיפור הקולוניאליסטי והטריומפלי של אויביהם.⁶⁴ כמו הסטודנטים בביר זית, גם הוא קורא תיגר על ההיגרויות של היסטוריונים ערבים לדון במלחמה כאילו החלה עם סירובם של הערבים לקבל את תכנית החלוקה. הוא גם קובל על כינויים של אותם אירועים בשם 'מלחמה', במקום לאפיין אותם כמבצע חד-צדדי מתואם ומכוון בידי ההנהגה היהודית לסלק בכוח את הפלסטינים מאדמתם.⁶⁵

פרדיגמה ישראלית נוספת שעליה קורא עבד אל-ג'ואד תיגר היא ההנחה שהאיבה הפלסטינית היתה אנדמית, קדמה למלחמה והיתה בלתי מתפשרת – או בניסוחו: 'הפרדיגמה המתארת את יחסי הערבים והיהודים רק במסגרת של סכסוך והריגה'. להבדיל מתפיסה זו הוא מעלה את הסברה שהאיבה הערבית נבעה מהתוקפנות היהודית ולא היתה בלתי מנענת, שכן בשנים שקדמו למלחמה היו הפלסטינים שקטים וקיימו יחסי שכנות טובה ושיתוף פעולה פורה עם היהודים.⁶⁶

63. S. Abed el Jawad, 'The Arab and Palestinian Narratives of the 1948 War', in: Rotberg, *History's Double Helix*, pp. 72-114 (hence: El Jawad, 'The Palestinian Narrative')

64. Ibid., p. 76

65. Ibid., pp. 79-80

66. Ibid., pp. 84-88. ניסיון כזה ניסה גם אילן פפה במכון למחקר ערבי-יהודי בגבעת חביבה לפני כ-15 שנים. ראו: א' פפה (עורך), ערבים ויהודים בתקופת המנדט: מבט חדש על המחקר ההיסטורי, המכון לחקר השלום, גבעת חביבה 1995.

אחד ההסברים שעבד אל-ג'ואד מציע לכישלונם של הערבים לגבש היסטוריוגרפיה לאומית נאותה הוא חסרונם של ארכיונים ערביים והזדקקותם של היסטוריונים ערבים לארכיונים זרים, ואפילו לארכיונים הישראליים החד-צדדיים. על רקע זה הוא מעלה את הצורך להשתמש שימוש נרחב בעדויות בעל פה של השורדים. למרות הבעייתיות בהסתמכות על עדויות שבעל פה, בהיעדר מקורות פלסטיניים אחרים יש, לדעתו, להיסטוריה שבעל פה (Oral History) יתרון רב כאסטרטגיה לבידור עובדות נעלמות. יתר על כן, זו דרך חשובה למתן קול וביטוי לקרבנות, שקולם הושק לאחר התבוסה.⁶⁷ אכן, בשנים האחרונות נעשו במחנה הפלסטיני כמה מאמצים להציל את זיכרונותיהם של ותיקי הנפכה מאבדון. אוניברסיטת ביר זית יזמה מפעל גדול של הנצחת זכרם של כ-400 הכפרים הפלסטיניים שנחרבו במלחמת 1948. עשרות חוקרים השתתפו בפרויקט שסוכם בכמה כרכים, המפרטים את תולדות הכפרים, כלכלתם, אוכלוסייתם ותרבותם הייחודית. בהיעדר ארכיונים נעשה בפרויקט הזה שימוש נרחב בעדויות שנגבו מזקני אותם כפרים ששרדו.⁶⁸

אחד ההיסטוריונים שנענו לקריאות אלה היה דווקא ישראלי, פרופ' אילן פפה, שלפי עדותו, כאמור לעיל, החליט להצטרף בגלוי ובמוצהר לנרטיב הפלסטיני משום שהוא הנרטיב של הסובלים והמדוכאים.⁶⁹ בשנת 2010 פרסם פפה את ספרו *The Ethnic Cleansing of Palestine*.⁷⁰ טענתו היא שבשלבים הראשונים של אירועי שנת 1948 לא התחוללה כלל מלחמה בפלשתינה, אלא היה זה מבצע חד-צדדי, מתוכנן ומכוון מראש של היהודים, ל'טיהור אתני' של הארץ מתושביה הערבים.⁷¹ מה שחשוב לענייננו כאן הוא העובדה שהביטוי 'טיהור אתני' פשה בספרות הפלסטינית כאש בשדה קוצים. בכל המפגשים שנועדו לגשר או לקרב בין הנרטיבים השתמשו הנציגים הפלסטיניים שימוש נרחב בביטוי הזה, כאילו היה זה מובן מאליו, בלי להבין שהדבר מרחיק את הנרטיבים זה מזה ומעמיק את הפער ביניהם. בצד הישראלי הוא מתקבל כשימוש ציני במונח אנכרוניסטי שכל מבוקשו להשחיר את פני הציונות; הוא מתפרש כהטלת אשמה של חטא קדמון שהיה נעוץ כביכול בתולדות הציונות מראשיתה.⁷²

67. El Jawad, 'The Palestinian Narrative', pp. 269-275

68. Birzeit University Research Center, *The Palestinian Destroyed Villages*. נעשו גם ניסיונות יומרניים פחות על ידי מספר חוקרים פלסטינים. ראו למשל: Yahia, *The Palestinian Refugees*.

69. ראו לעיל הערה 5. על סטייתו האידאולוגית של פפה ראו עוד בתוך: מ' בר-און, 'מה קרה ל'היסטוריה החדשה' במעבר האלף', בתוך: הנ"ל, *עת מלחמה*, עמ' 52-54.

70. I. Pappé, *The Ethnic Cleansing of Palestine*, Oneworld, Oxford 2006

71. את דעתי אל איכותו ההיסטוריוגרפית של ספר זה פרסמתי במקום אחר, ראו: M. Bar-On, 'Cleansing History of its Content: Some Critical Comments on Ilan Pappé's "The Ethnic Cleansing of Palestine"', *The Journal of Israeli History, Politics, Society and Culture*, 27, 7 (September 2008), pp. 269-275

72. אפילו היסטוריון פלסטיני מתון ומתוחכם כעאדל מנאע משתמש בהרחבה במושג זה בספרו החדש על גורל ערביי הגליל במלחמת 1948 ולאחריה. אני מודה לד"ר מנאע על שנתן לי טיפוח של הפרק הראשון של ספרו לקריאה.

לניסיונותיהם של היסטוריונים פלסטינים להקציץ את הנרטיב שלהם ישנם כמה גורמים. החשוב שבהם הוא ההידרדרות מרחיקת הלכת של מעמדה המוסרי של מדינת ישראל בקרב חוגים מתרחבים של אינטלקטואלים במערב אירופה ובארצות הברית. בקרב חוגים אלה הולכת ומתקבלת הגרסה שבציונות יש פגם מוסרי מולד. רבים מההיסטוריונים הפלסטינים שלמדו במערב מרגישים שהגיעה שעתם להכות את הנרטיב הישראלי, באמצעות הנרטיב המוקצץ שלהם, שוק על ירך.

הצלחת התאוריות הפוסט-מודרניות והפוסט-קולוניאליות במכללות המערב, השימוש החד-צדדי בגרסאות הרוויזיוניסטיות של ישראלים והופעת הקול הפוסט-ציוני בישראל עצמה נתנו לתקוות אלה תמיכה חזקה.⁷³ שובה של בעיית הפליטים למרכזו של השיח הפוליטי הביאה להתגייסות מחודשת של היסטוריונים פלסטינים לביסוס 'זכות השיבה' של הפליטים על סמך תיאור חד-צדדי של הגורמים להתהוותה של הבעיה.

התגייסותם של היסטוריונים למאבק הלאומי אינה בלתי לגיטימית. יתר על כן, צריך להכיר בכך שההיסטוריוגרפיה הפלסטינית נמצאת היום במקום שעמדה בו ההיסטוריוגרפיה הישראלית לפני חמישים שנה. כשם שההיסטוריונים ישראלים רבים התגייסו בראשית דרכה של המדינה לביסוס עמדותיה של ישראל במאבקים הבין-לאומיים, כך היסטוריונים פלסטינים תורמים את כישורונם למאבק הפלסטיני להקמת מדינה ולסיום הכיבוש הישראלי. זהו מעשה לגיטימי, אך אין הוא מוליד היסטוריוגרפיה טובה ואיננו עשוי לקרב בין הנרטיבים המנוגדים.

דקונסטרוקציה של נרטיבים

ישנם היסטוריונים המנסים לעמת נרטיבים עממיים עם מסקנות המחקר המדעי, אולם ברוב המקרים טיעוניהם נתקלים ברעות קדומות מוצקות ובחוסר אמון הטבוע מראש בכל טענה של הצד השני. תמיד תימצא מערכת טיעונים וסימוכין שתשלול את תוצאות המחקר. אף על פי כן אין ההיסטוריונים פטורים מלבחון את הנרטיבים בעין הביקורת המחקרית. בראש ובראשונה מוטלת עליהם האחריות לבחון בעין ביקורתית את הנרטיב הרווח בצד שלהם, אך אל להם להירתע מביקורת הנרטיב של הצד השני. בנרטיב של היריב יהיו תמיד ממדים סובייקטיביים שאין בכוח ביקורתו של הצד השני לאתגרם, אך ישנם ממדים הראויים למבחן וראוי המאמץ לברר אותם במסגרת דיאלוג.

להלן ננסה לברר מה הם הממדים שעלינו לכבד כמאפיינים של זהות ועם אילו יש להוסיף ולהתפלמס בשם האמת האובייקטיבית. להבחנות אלה יש חשיבות לא רק בביקורת

73. ניתוח מפורט של זרמים אלה וביקורת עליהם ראו בתוך: גלבר, היסטוריה, זיכרון ותעמולה, עמ' 368-396. לדיון בנושא מנקודת המבט של הפוסט-ציונים ראו: L. Silberstein, *The Postzionism*. Debate: Knowledge and Power in the Israeli Culture, Routledge, New York 1999.

הנרטיב של הצד השני אלא הרבה יותר במאמץ לנסח מחדש את הנרטיב העצמי. לצורך ניתוח זה שימשו דברים שהציגו וליד סאלם ועאדל יחיא בפרויקט שתואר לעיל.⁷⁴ לדעתם של שני החוקרים הפלסטינים, שעמה אני מסכים, על הצדדים להבחין בין חמש רמות שונות: (1) העובדות ודיוקן; (2) מיון העובדות המוצגות או מודרות בנרטיב; (3) הניסוחים הלשוניים והמונחים המשמשים את הנרטיב; (4) הפרשנות והצבת העובדות בתוך הקשרן; (5) נקודת המוצא והפרספקטיבה של המספר.

העובדות. לעתים קרובות, כפי שראינו בכמה מהניסיונות שנסקרו, אפשר להגיע במסגרת דיאלוג כן להסכמה בכל הנוגע לעובדות 'עירומות'. כך למשל הישראלים מסכימים שבמלחמה מצאו עצמם 650,000 פלסטינים בגולה כפליטים. בקרב הפלסטינים יש הטוענים שהמספר גבוה יותר, אך הפער אינו מהותי, ומקורות האו"ם עשויים לקבוע את המצב לאשורו עבור שני הצדדים. גם בנוגע לאירועים ספציפיים ולמועדי התרחשותם לא צריכה להיות מחלוקת שאין ליישבה. העובדה שבחודשי חורף 1948 הוקם 'צבא ההצלה', חדר לארץ ותקף יעדים שונים אינה נתונה במחלוקת. לעומת זאת, אפשר ונחוץ להזים עובדות מוטעות המופיעות בנרטיב הפלסטיני באותו עניין. וליד סאלם טוען שתכנית ד' כללה את כיבוש 'טול כרם, קלקיליה, עכו, חברון, בית לחם, בית ג'אללה ויפו', ואולם שום עיר מהערים הללו לא נכללה בתכנית ד', וכל מה שנחוץ הוא ליטול את התכנית ליד ולהכיר בטעות הזו.⁷⁵

קשה יותר ליישב מחלוקות הקשורות במשקל שיש לתת לעובדות מסוימות. כך למשל וליד סאלם טוען שהיהודים קיבלו את תכנית החלוקה של האו"ם בלב ולב: מצד אחד הם שמחו על כך שהחלטה נתנה לגיטימיות לעצם הקמת מדינת היהודים, ומצד אחר 'מנהיגים ציונים חשובים רצו להשתמש באותה לגיטימציה כבסיס לרכישת שטחים נוספים מעבר למה שהוקצה להם בתכנית החלוקה'.⁷⁶ אכן, העובדות נכונות, מנהיגי הקיבוץ המאוחד בראשותו של יצחק טבנקין, וכל שכן אנשי האצ"ל בראשותו של מנחם בגין, התנגדו לחלוקת הארץ וקיבלו את החלטה בתקווה ששאיפתם לשמור על שלמות המולדת תוגשם בסופו של דבר. הן טבנקין והן בגין היו 'מנהיגים ציוניים חשובים', אך עובדה זו אינה מצדיקה את הניסוח הגורף של וליד סאלם בראשית אותה פסקה, שלפיו 'העדות ההיסטורית מראה שהתנועה הציונית נקטה עמדה דו-פרצופית כלפי החלטת החלוקה'. לאחר שהתפשטו הקרבות על פני הארץ כולה והסיכוי להגשמתה של החלטת האו"ם בהסכמת שני הצדדים שוב לא נראה מציאותי, אמר דוד בן-גוריון שהגבולות הסופיים ייקבעו בקרבות, אך בסוף נובמבר 1947 הוא לא היה יכול להניח שישראל תקבל שטחים נוספים אם תיושם התכנית. הוא ללא ספק קיווה שהיא תבוצע, ללא שפיות דמים, כלשונה.

74. Scham et al, *Shared Histories*, pp. 182-187, 220-227

75. Ibid., p. 182

76. Ibid.

מיון העובדות. שום נרטיב אינו יכול לכלול את כל העובדות הרלוונטיות. קיים תמיד הצורך למיין ולבחור אילו עובדות תוצגה, אילו תובלטה ואילו תודרנה מהסיפור. אך טבעי הדבר שהנרטיב של כל צד מביא את אותן עובדות שנוגעות לו, חשובות לאינטרסים שלו ומחזקות את טיעונו. כך מרחיב ד"ר יחיא דברים על עדויות בעל פה שנגבו מפליטים פלסטינים על מה שקרה להם במלחמה. אם עדויות אלה משקפות את החוויה שחוו, הן מספרות סיפור אמתי על מר גורלם של מאות אלפי פלסטינים במלחמה ויש להן חשיבות רבה לבירור מה שאירע.

מיון כזה עשוי לעורר בצד הישראלי אמפתיה, ובלבד שאין זה הסיפור היחיד הבא במקום ניתוח מפורט של כל הנסיבות שחוללו את המאורעות. מצד אחד, אפשר להסכים עם מה ש כתב ד"ר יחיא עצמו: 'דיווחים אלה בידי חלקים של החברה שקולם "הושקת" בעבר עשויים להשלים ולתקן את ההיסטוריות המבוססות על מסמכים כתובים המשקפים בדרך כלל את נקודת המבט של האליטות, שכנהוג משתלטות על הכתיבה ועל שמירת המסמכים',⁷⁷ מצד אחר, אין לקבל מיון עובדות שנועד לסלף את התמונה הכללית. לאחרונה רווח מאוד בנרטיב הפלסטיני תיאור פרטני של כל מקרי הרצח של שבויים או של אזרחים חפים מפשע במהלך כיבוש הארץ בידי צה"ל. בני מוריס חשף מקרים לא מעטים של מעשי רצח, או טבח כלשונו. אך הניסיון לתאר את המצב כאילו היתה זו שיטה מכוונת מראש, שנועדה להבריח את כל הפלסטינים ו'לטהר את השטח', הוא מוטעה ומטעה. על פי רוב מובאות עובדות נכונות, אך מיון, מינון ואופן הצבתן במסגרת ההקשרית שגויים ואין לקבלם.

מינוח. היבט אחר של הנרטיבים החד-צדדיים המעורר לעתים קרובות מרידות וכעס בצד השני הוא השימוש העוין במונחים ובמושגים. הדוגמה הבולטת ביותר בנוגע למלחמת 1948 קשורה בבחירת המונח הנוגע להפיכתם של פלסטינים רבים לפליטים. המונח המקובל בנרטיב היהודי הוא 'בריחה', ואילו המונח הפלסטיני הוא 'גירוש'. הכפריים הפלסטינים 'ברחו', 'עזבו', 'נטשו', לפי הנרטיב הישראלי, או 'גורשו' ו'הוגלו' לפי הפלסטינים. אפילו ניסיונות למינוח ניטרלי יותר, כגון 'הפלסטינים נעקרו ממקומותיהם' או 'הכפרים נתרוקנו', מתקבלים בזעם כניסיונות לטיוח ולהסוות את האמת. הסיכוי להסכים על מונחים שיהיו מקובלים על שני הצדדים קלוש ביותר. האמת מצויה בדרך כלל בפרטים, בניתוח תהליך מורכב ובמצבים השונים שחוללו את התופעה, אולם העובדה שעליה אין עוררין, היינו שבתום המלחמה מצאו עצמם מאות אלפי פלסטינים בגולה ושסבלם הרב כפליטים נמשך עד היום, בראש ובראשונה משום שמדינת ישראל סירבה בתקיפות רבה להחזירם אל בתיהם, תובעת מהישראלים סובלנות למינוחים שהצד השני משתמש בהם בתארו את ההתרחשויות מתוך כאב.

פרשנות וקונטקסט. אירועי המלחמה היו מורכבים ביותר. פעמים רבות התגלגלו הדברים בניגוד לכוונות המוקדמות, גם כאשר תאמו התוצאות חלומות ותקוות שביטאו

Ibid., p. 227 .77

גורמים שונים בשני הצדדים במשך שנים. דבר זה אירע בעיקר בצד היהודי, שכן הוא היה הצד המנצח ותוצאות המלחמה תאמו את תקותיו ואת שאיפותיו, ואילו כל חלומותיהם ותקוותיהם של הפלסטינים נגוזו. מצב זה מותיר מרחב רב לפרשנויות חד-צדדיות, הן של האירועים והן של הכוונות והגורמים שהובילו לתוצאה הסופית. כך למשל מסביר וליד סאלם את מכלול האירועים כקנוניה בריטית-יהודית-ירדנית למנוע את הקמת המדינה הפלסטינית בחלק שהוקצה לערבים בתכנית החלוקה. הוא מביא טיעון זה כהוכחה לכך שדווקא היהודים לא קיבלו את תכנית החלוקה ונקטו צעדים שונים לשנותה לטובתם. 'תיאום הפעולה הציוני-ירדני קבר כל אפשרות לכונן מדינה פלסטינית ולהגשים את זכותם של הפלסטינים להגדרה עצמית'.⁷⁸

טענה זו נטענה בפירוט רב בידי פרופ' אבי שליים מאוניברסיטת אוקספורד, ויש בה מידה רבה של אמת.⁷⁹ הסוכנות היהודית ניהלה מגעים עם המלך עבדאללה במגמה למנוע את כניסתו למלחמה תמורת הסכמה ישראלית לסיפוח החלק הערבי של הארץ לממלכתו. אין להכחיש שהציונים העדיפו שבשטחים שהוקצו לערבים בתכנית החלוקה לא תוקם מדינה פלסטינית בהנהגתו של המופתי חאג' אמין אל-חוסייני; יתר על כן, לאחר המלחמה הסכימה ישראל לשלטונם של הירדנים בגדה המערבית במשך שנים רבות.⁸⁰ עם זאת, התמונה מורכבת הרבה יותר. כמה מהקרבות המרים ביותר שהתחוללו במלחמה נערכו בין כוחות צה"ל ללגיון הערבי הירדני. אכן, הצלחת עבר הירדן להשתלט על הפלסטינים מנעה בדיעבד את הקמתה של מדינה פלסטינית, אך הסכמתה של ישראל היתה רק בדיעבד. ולא היא מנעה מהפלסטינים את הקמת מדינתם. בשום שלב של המלחמה לא עמדה על הפרק דילמה אמיתית אם להכיר במדינה פלסטינית או לא. היא פשוט לא קמה.

נקודת המוצא והפרספקטיבה. מבין כל הממדים היוצרים את ניגודיותם של הנרטיבים, נראה שהפעור הנובע מנקודות המבט השונות הוא הממד שאין כל סיכוי להתפשר עליו, שכן הוא קשור יותר מן האחרים בעצם הזהות הקיומית של הצדדים. לעומת זאת, אפשר לצפות ליתר הבנה בנוגע לעצם קיומן של נקודות מוצא שונות, המאלצות כל צד לנסח את הנרטיב שלו בדרך שונה. נדגים את הדבר בדרך תיאור פרוץ המלחמה בראשית דצמבר 1947. על פי הנרטיב היהודי, המלחמה נגרמה בשל סירובם של הפלסטינים לקבל את החלטת החלוקה ובעקבות הפעולות הצבאיות שפתחו בהן כדי להפר אותה ולשנותה. הפלסטינים אינם מתכחשים לעצם התנגדותם להחלטת האו"ם, אך טוענים כי לא נותרה להם ברירה אלא להתנגד להחלטה, שהם ראו בה אי-צדק היסטורי משווע. וליד סאלם

Ibid., p. 186 .78

A. Shlaim, *Collusion Across the Jordan: King Abdalla, The Zionist Movement, and the Partition of Palestine*, Oxford University Press, Oxford 1988 .79

80. על יחסה של ישראל לשלטון ירדן בגדה המערבית ראו: מ' בראון, 'סטטוס קוו לפני או אחרי: עיקרי מדיניות הביטחון של ישראל 1949-1957', בתוך: הנ"ל, גבולות עשנים, עמ' 131-165.

כותב על פרשה זו: 'הפלסטינים ראו בתכנית החלוקה התקפה על זכותם ההיסטורית בפלשתינה'. סאלם מדבר על זכויות שנרכשו בידי הפלסטינים '6,000 שנה לפני הפלישה הציונית' ושמגיעות להם מתוקף היותם הרוב המכריע של האוכלוסייה ואי-הלגיטימיות של התביעות הציוניות.⁸¹

בוויכוח על היגדים אלה אין כל טעם. מבחינת הפלסטינים היגדים אלו משקפים נכונה את נקודת המוצא שלהם בדיון, ולעומת זאת הם יתקשו לקבל את הטיעון הישראלי, שבדצמבר 1947 לא היתה ליהודים בררה אלא לחרף את נפשם במלחמה 'לחיים ולמוות' שנועדה למנוע מהם את זכות ההגדרה העצמית ואת הקמת מדינתם. גם זהו מבט מפרספקטיבה חד-צדדית שאין לו סיכוי להתקבל על דעת הצד השני.

סיכום

בבסיס השימוש העדכני במונח 'נרטיב' ככלל ובמונחים 'נרטיב פלסטיני' ו'נרטיב ישראלי' בפרט עומדת ההנחה שלמרות חמקמקותו וריבוי פניו של המונח, הוא מתייחס לתופעה פסיכו-חברתית קיימת שאפשר לזהות אותה ולמצוא אותה במקומות רבים. זהו סיפור קורות הקולקטיב וסכסוכו עם היריב, המקובל על רוב העם, אשר נושא אותו בלהט ובאמונה רבה. ראינו שמקור הנרטיב הקולקטיבי ספונטני ומשקף חוויה קולקטיבית. ראשיתה במה שחווה מי שהשתתף באירועים בפועל: רבבות לוחמי צה"ל שהשתתפו בלחימה או מאות אלפי הפליטים הפלסטינים שחוו את העקירה ואת הפליטות. החוויה וה'זיכרון' נפוצים מפה לאוזן בחוגים חברתיים שונים ותורמים לעיצובו של הנרטיב, אך עיקר הנרטיב מתגבש ממידע שזורם מכלי התקשורת ומעוצב כמסכת דעות ואמונות על מה ש'קרה באמת', מידע שהכול תופסים כאמת. אף שהנרטיב לעולם אינו אחיד ומונוליתי, ויש נוסחאות שונות הקשורות במגוון הכוחות הפועלים בחברה, קיים סיפור שבחלקיו העיקריים מקובל על כלל החברה ומשקף מסכת דעות ו'זיכרונות' שעליהם מסכימים הכול. מסכת דעות וחוויות נלמדות אלה מסייעת לחברה הלאומית לגבש את זהותה ולטפח אמונות בדבר יתרונותיה וצדקתה.

ראינו גם כיצד הממסד וכוחות דומיננטיים בחברה מתאמצים לעצב את הנרטיב הצומח 'מלמטה' כדי לנצלו לחיזוק מעמדם בחברה ובשלטון. לממסד יש השפעה רבה על הנרטיב העממי, אך הוא גם ניזון ממנו וחייב לתת את הדעת לסיפור הספונטני הצומח 'מלמטה'. במצבים של סכסוך בין-לאומי מתלווה לסכסוך המדיני והצבאי גם סכסוך תרבותי, שבו מתעמתים שני נרטיבים מנוגדים המשמשים את הצדדים במאבק על דעת הקהל העולמית. יש הטוענים שהניגוד בין הנרטיבים הלאומיים היריבים הוא מחסום בפני אפשרויות פיוס,

81. כותבים פלסטינים רבים רואים בעצמם צאצאי הכנענים יושבי הארץ לפני הכיבוש של בני ישראל. זהו כמובן אנכרוניזם חסר כל ביסוס.

ולכן מן הדין לנסות לגשר, או למצער לקרב, בין הנרטיבים המנוגדים כחלק מהכשרת הלבבות הנחוצה כדי לאפשר את הפיוס המדיני ולקרבו.

עקבנו אחר כמה ניסיונות שנעשו בשנים האחרונות לגישור בין הנרטיבים המנוגדים של הפלסטינים ושל הישראלים, או למצער לחשיפת המשותף ביניהם ולהגדלת ההבנה לעצם מציאותו של נרטיב 'אחר'. עקבנו אחר הקשיים שנתקלו בהם היוזמים ואף חשפנו מידה ניכרת של הקצנה האיבה המשתקפת בנרטיב ההולך ונפוץ לאחרונה בקרב הפלסטינים.

בחנו את הממדים השונים המביאים לניגודיות בין הנרטיבים ולקושי לגשר ביניהם. ראינו שתיתכן הסכמה בין הצדדים בכל הנוגע לעובדות בסיסיות, אם כי ישאר תמיד פער עמוק בשאלה אילו עובדות חשובות ויש לכללן בנרטיב ואילו טריוויאליות או בלתי נעמיות ואפשר או אף רצוי לפסוח עליהן. מידה רבה של מרירות ואיבה באה לידי ביטוי בשימושי הלשון שבאמצעותם מוצג הנרטיב הלאומי: כינויים, תארים ומטפורות משקפים רגשות עמוקים שקשה לשנותם.

מסקנתנו מהניתוח הזה היא שכל עוד נמשך הסכסוך, אין כל אפשרות לגשר בין הנרטיבים הלאומיים המנוגדים. ניסיונם של עמים אחרים מראה כי רק לאחר שנמצא פתרון מדיני לסכסוך, יש סיכוי, ברבות השנים, להפחתת הניגוד בין הנרטיבים, גם אם לא לסילוק מלא של הניגודיות. עם זאת, יש ערך רב במאמצים לקיים דיאלוג בין הנרטיבים, והדבר עשוי להביא להכרה בעצם הלגיטימיות והטבעיות הבלתי נמנעת של הנרטיב היריב. תהליך זה עשוי גם לגלות את אותם פנים בנרטיבים שאפשר לפתח בנוגע אליהם הסכמה ואת אותם נתונים שיש טעם להתווכח עליהם במישור העובדות. חשיבות עליונה יש לכך שכל אחד מן הצדדים יבצע תהליך של דקונסטרוקציה ובחינה מחודשת לנרטיב שלו, כדי לנפות ממנו ממדים שגויים ונימות עוינות מיותרות.